

શ્રીરામચંદ્ર પ્રસન્ન.

15 7- 1921  
શ્રીમત રમણી

નાશિક-પંચવટી વાર્તા.



કીમત ૧૨ અ

न विद्य

व्य

[युज राती कर्ष

अनुक्रमांक ८८८ शीक

पुस्तकनु नाम नाहि ३ पंचवटी वृत्ति

विषय परः ४४ ४४४

શ્રીરામચંદ્ર પ્રસન્ન.

શ્રીક્ષેત્ર નાશિક-પંચવટી

અને ત્ર્યંબક વર્ણન.

આ પુસ્તક

શંકર ગણેશ ગોચિટે

એમણે રચ્યું.

અને મુંબાઈમાં

પંડરિનાથ વિનાયક પાઠકે, જગદીશ્વર છાપખાનામાં છાપ્યું.

આવૃત્તિ પહેલી.

દીજંબર ૧૯૨૦.

( જર્વ હકક પુસ્તકકર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે. )

કીંમત ૧૨ આના.

(વિદ્યાવિધાપીઠ ગાંધીવાદ)  
અમદાવાદ

શ્રી ક્ષેત્ર નાસિક-પંચવટી અને ત્ર્યંબકેશ્વર સ્થળોના  
અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પાન.	વિષય.	પાન.
સ્થળ વર્ણન.	૧	સિદ્ધ અને સાધુપુરુષ, મહા,	
નાસિક ક્ષેત્રમાર્ગ.	૨	ધર્મશાળા.	૫૨
નાસિકની ઇતિહાસીક માહિતી.	૫	ગોવર્ધન ગંગાપુર.	૫૫
ગોદાવરી ગંગાની ઉત્પત્તિ.	૧૩	ગંગાપુરનો પાણીનો ધોધ.	૫૬
ગોદાવરી અને ત્રિંહસ્થ		દંડકારણ્ય.	૫૭
માહાત્મ.	૧૬	મહાનસવ યાત્રા વગેરે.	૫૭
નાસિકની પુરાણીક માહિતી.	૧૯	તપોવન વર્ણન.	૫૯
સામાન્ય યાત્રા આવશ્યકતા.	૨૦	પાંડવ ગુફા.	૬૪
ગોદાવરી યાત્રા આવશ્યકતા.	૨૧	ગળપંચી ટેકડી.	૮૧
યાત્રાક્રમ.	૨૩	ત્ર્યંબકેશ્વર.	
યાત્રાકાલ નિર્ણય.	૨૬	ત્ર્યંબકક્ષેત્ર માર્ગ	૮૭
ત્રીયાયાત્રા કરનારનું કર્તવ્ય.	૨૭	ઇતિહાસીક માહિતી	૮૮
નાસિક-પંચવટીના તિર્થો.	૨૮	પુરાણીક માહિતી	૯૦
ગોદાવરીમાંના કુંડો.	૩૪	ક્ષેત્રમાનાતિર્થો	૯૨
નાસિક-પંચવટીમાંના દેવળો.	૩૮	ક્ષેત્રમાંના દેવળો	૯૫
સિતાગુફા.	૪૭	પ્રદક્ષિણા-વિગેરે	૧૦૩

## પ્રસ્તાવના.

નાસિક એ ધણા જુના કાળથી પ્રસીદ્ધ ક્ષેત્રની જગા છે. તેથી અંહી ધણા દુરથી હજારો જનાઓ આવે છે. તે ઠેકાણે આવનાર બધા લોકો જનાઓ હોય છે એમ કાંત નથી. હમણાંના ધણા શ્રીમંત અને મધ્યમ સ્થિતીના લોક નિશાળો અને માહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી, ઓશી-મના-મોટા અધિગરી-રબના દિવસોમાં ખાસ બાહાર ગામથી ગુંડાઓ, દેવજો, તિથો કિલ્લાઓ. જુની ઇમારતો, વગેરે ઇતીહાસ અથવા-પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ સ્થલો જોવા આવે છે.

આવે ઠેકાણે આવ્યાખાદ કયા ઠેકાણાં ( સ્થલો ) જોવાલાયક છે ન વિશેની ખબર તેઓને હોતી નથી. તે જો મિત્રને ત્યાં અગર ગોરને ત્યાં કંતરે છે તે જો સ્થલો દેખાડશે તેટલાં જોઈને અને તે વિશેની જો હકીકત કહેશે તે સાંભળીને અંતોષ પામવો પડે છે. આવે વખતે અહીંની એકંદર માહિતીનું પુસ્તક હોવાથી તેમને ખરી હકીકત મળવાથી તેમની યાત્રા અથવા પ્રવાસ સુખભ થઈને શ્રમ અને વખર કારણનો તો ખર્ચ ખચે એવા હેતુથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું હાય લીધું છે.

આ પુસ્તકમાં ઇતિહાસીક, પુરાણીક, અને હાલનું સ્વરૂપ, એવા મુખ્ય ભાગ છે અને તેના વિષયો અનુક્રમ પ્રમાણે લખી-ખીલ પેટા ભાગ કરવામાં આવેલા છે. સ્થલોની ઇતિહાસીક અને ખીજી ઉપયોગી ખબર “ નાસિક ગેઝેટીયર ” માંથી લીધી છે. તેને માટે લેખક તે ગ્રંથ કર્તાનો ધણો આભારી છે.

આ પુસ્તકમાં નાસિક ક્ષેત્રમાં જવાને મળનારાં વાહનનાં સાધનો વજનનાં પ્રમાણ, નાસિક-પંચવટીમાંના-દેવજો-તિથો-જોવાલાયક સ્થલો, ધાર્મિક ખબર, દર વરસે થનારી યાત્રાઓ અને ઉત્સવએ કયારે હોય છે તેની હકીકત આપેલી છે. પુસ્તકમાં કરેલાં સ્થલ વર્ણનનું મહત્વ ધ્યાનમાં આવવા માટે સુંદર દસ ફોટો આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે.

આ પુસ્તક લખવામાં રા. રા. ગોવિંદ આખાજી શેઠે, પેન્શનર આ ડેપુટી એક્ઝ્યુક્યુશનલ-ઈન્સપેક્ટર નાસિક-એમણે પોતાનો અમુલ્ય વખત ખર્ચ કરીને ખરા અંતઃકર્ણથી મદત કરી છે તે બદલ હું તેમનો ધણોજ આભારી છું. તેમજ શ્રીક્ષેત્ર ચંપકેરવરની હકીકત આપવાના કામમાં રા. રા. રામચંદ્ર ત્રીપક ચીપળાણકર માજી કારભારી સંસ્થાન જળહાર એમણે મને જે મદદ કરી છે તે બદલ હું તેમનો આભારી છું. વળી, આ પુસ્તક તૈયાર થવા પહેલાં મારા મિત્ર, રા. રા. માહાદેવ ગણેશ ગોરે, “ મધુકર ” ના મલિક એમણે મને જે જે ઉપયોગી સુચના કરી તેને માટે હું તેમનો પણ આભારી છું.

આ પુસ્તકમાં જોડેલા ફોટો નાસિકમાંના પ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફર આર. પુરણમીંદ્ર અને સ-સ એમણે ઠાઠેલા છે.

આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાના કામમાં રા. રા. સુર્યકાંત વિ. માદી-પોષ્ટ માસ્તર માંડવી-એમણે જે મદત કરી છે તેને માટે હું તેમનો પણ-આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક છાપવાના કામમાં જગદીશવર છાપાખાનાવાળાઓ એ જે મહેનત લીધી તે બદલ હું તેમનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકના વિષયો સંબંધે કોઈપણ સુચના અથવા વધારે માહિતી જે કોઈ કૃપા કરીને આપશે તે બીજી આવૃત્તિ છાપવાને વખતે ખાસ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

છેવટમાં લખવાનું કે કોઈપણ ભતનો-અધિકાર ન હોવા છતાં આ પુસ્તક લખવાનું કાંઈક કામ-એ પરમેશ્વરની કૃપાથી પાર પડ્યું છે તેના ચરણાવીંદમાં લીન થઈ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પુરી કરું છું.

માહે દીજાંબર ૧૯૨૦.  
આચાર્યાની ચાળ.  
લેડી જમશેદજી રોડ,  
દાદર-મુંબઈ.



શંકર ગણેશ ગોવિંડે.  
પુસ્તક કર્તા.

# શ્રીક્ષેત્ર નાસિક-પંચવટી અને ત્ર્યંબક વર્ણન.



નાસિક આ ચતુર્થાંગ પ્રખ્યાત હરીહરાનંક મોટું ક્ષેત્ર ઓ ગોદાવરી ના દક્ષિણ કાંઠે આવેલું છે. આની પૂર્વ બાજુએ પંચવટી વર્ણન. ચવટી છે, ઇ. સ. ૧૮૭૦ થી નાસિક જીલ્લો ગણાય છે અને હમણાં તે સદર જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ છે. આનું ક્ષેત્રફળ લગભગ સાત ચૌરસ માનલ છે, અહીં લોકવસ્તી ૩૧૧૧૧ છે. આ શહેરની કિનાર અક્ષાંસ ૨૦°-૨૦' અને પૂર્વ રેખાંસ ૭૩°-૪૦' છે. શહેર દરીયાની સપાટીથી ૧૬૬૦ ફુટ ઉંચે છે, અહીંની હવા સારી ને નારીંગી હોઈ કાચના દરદીઆને માફક આવે તેવી છે, અહીં બન્યુઆરી માસમાં ધ્રુવી થઈ પપ થી ૧૦૦° મુધીની હોય છે. અહીં ઉનાળામાં ગરમી સમતોલ હોઈ એપ્રિલ માસમાં તાપ ધ્રુવો સખત લાગે છે. અહીં વધારેમાં વધારે વરસાદ પદ જાય પડે છે. અને આછામાં આછો ૨ જાય પડે છે. વરસાદનું સરાસરી પ્રમાણ ૩૦ ઇંચનું આવેલું, નાસિક આ જિલ્લાનું કેકાણું થવાને લીધે નાસિક અને પંચવટી બંન્નેની વસ્તી વધતી જાય છે. આ શિવાય પવિત્ર એવી ગોદાવરી નદી આ બંન્ને કેકાણેથી મંથમાં વહેતી હોવાને લીધે, અને બંન્ને કેકાણે વસ્તી હોવાને લીધે ગોદાવરી કાંઠાનો દેખાવ અત્યંત રમણીય અને મનને રંજન કરે તેવો છે. આનો રમણીય અને મનને રંજન પમાડે તેવો દેખાવ થેડીજ જગ્યાએ મળે. ગોદાવરી નદીપર નાસિક અને પંચવટીના લાગ જોડનારે વિક્ટોરીયા નામનો પુલ ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં બાંધાયો છે. તે બાંધવા સાફ અડી લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયો છે. આ ભોટાખોળી કામનો

સર્વ આભાર કે. રા. બ. કાસિનાથ મહાદેવ થતેને છે. અહીં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં થઈ અને ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં સીટી મ્યુનિસિપાલિટી તરીકેના રૂપમાં બદલાઈ. આમાં લોકો તરફથી ચુંટેલા ૧૬ તથા સરકાર તરફથી નીમેલા ૮ મળી ૨૪ સભાસદો હોઈ અધ્યક્ષસ્થાને આમાંનો એક ચુંટેલો હોય છે. મ્યુનિસિપાલ કમીટીની વાર્ષિક આવક લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયાની છે. ઇ. સ. ૧૮૮૭ થી મ્યુનિસિપાલ કમીટીએ અહીં દરેક આવનાર ભત્રાણુ પામેથી ચાર આના કર લેવો એવું ઠરાવ્યું છે.

નાસિક આવવા સારું નાસિક-પૂનારોડ, મુંબઈ-આગ્રારોડ, નાસિક-પેઠરોડ, નાસિક-હરમુલરોડ, અને નાસિક-નાસિક ક્ષેત્રનો મુંબઈરોડ આ સડકના રસ્તા હોઈ જી. આઈ. પી. રસ્તો. રેલવે લાઈન પર નાસિકરોડ નામનું સ્ટેશન છે. આ સ્ટેશન મુંબઈથી ૧૧૭ મૈલ દુર છે. કાઠીયાવાડ તથા અમદાવાદ તરફના યાત્રાળુઓને સુરત જંકશનથી ટાપ્ટીવેલી રેલવેમાં અમલનેર જંકશન સુધી જઈ બુસાવલ જંકશનથી નાસિકરોડ જવાસાર માર્ગ છે. સ્ટેશનની બંને બાજુએ મોટા પ્લેટફોર્મો હોઈ એક બાજુએથી બીજી બાજુએ જવાસારે પુલ છે. માલ ઉતારવા સારું એક મોટું જીડું ગોડાઉન છે. પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા વર્ગના ઉતારે વાસ્તે જીડા જીડા વેપરીંગ રુમો છે. પણ ઉતારેઓની આવ બવ ધણી હોવાને લીધે રેલવે કંપનીએ એક બે ધર્મશાળા બંધાવી છે. સ્ટેશન પર અહીં કોપરીની દુકાન છે, સ્ટેશનથી ક્ષેત્ર નાસિક પાંચ માર્મલ દુર છે. સ્ટેશનથી બહાર નીકળ્યા પછી ઉતારેઆ ગામમાં લઈ જવા સારું ઘોડાના ટાંચા મોટરો, બળદગાડી, અને ત્રામ, ઉભેલી જણાય છે. સ્ટેશનથી શહેરમાં જવાસારે સારી પાકી સડક છે. સડકની એક બાજુએ છાંયો પડે તેવા મોટા ઝાડો છે. બાજની ગાડીના દરે સરકાર તરફથી ઠેરવાયલા છે



છતાંપણ ઉતાડિએને ગાડીની સંખ્યાપર ભાડાનું ધણું કરાને પ્રમાણ સેવામાં આવે છે.

રેશનની સામે અને આજુબાજુએ બર્મા ઓઈલ કંપની, રેનડર્સ ઓઈલ કંપની વગેરે કંપનીઓની ધાસલેટની મોટી મોટી ટાંકોઓ છે. બહારગામના વેપારીઓના માલની સગવડ સારું આવે દલાલો છે. રેશનથી પચાસ યાર્ડ દુર નાસિકેડ પોસ્ટ અને તાર ઓરીસ છે. રેશનની અને પાસેના હવા ખાવાના બંગલાઓની અહીંથીજ ટપાલના કાગળોની વહેચણી થાય છે. પોસ્ટ ઓરીસ પાસે વાણીયા, વહેરા, અને કંદોલ વગેરેની પંદર, વીસ દુકાનો છે. અહીંથી આગળ રસ્તાનો ડાંગી આજુએ દાદાચંદળ નામના પારસી ગૃહસ્થનો બંગલો છે. એ સીવાય તેની પાસે સરદાર વીંચુરકર એમનો પણ બંગલો છે તે હમણાંજ એક ભાટયા ગૃહસ્થે વેચાતો લીધેલ છે. આ બંને બંગલા ભાડાથી મળી શકે છે. રેશનથી નજદીક પીચી ક્રિપ્સન સેન્ટેરારીઅમ છે તેમાં મોળ નાના નાના બંગલા ( બ્લોકસ ) હોઈ છ પુરોપીઅન, ચાર હીંદુ, બે પારસી અને ત્રણ બીજી કોમની ભતો સાર છે. અહીંથી આગળ લક્ષ્મીવાડી આવે છે જ્યાં ત્રણ ચાર બંગલાઓ છે. અહીં બહાર ગામના ઘણા લોકો હવા ફેર કરવા સાર આવે છે. આ બંગલા કાયમ અથવા ફક્ત સિઝન સાર ભાડાથી મળે છે. આ વાડીમાના કુવાનું પાણી પીવામાં બહુજ સાર છે. અહીંસામે મુંબઈના એક શેરદલાલ નામે વેણીલાલના ત્રણ બંગલા છે.

આ બંગલાની નજદીક થોડે દુર મુંબઈના પ્રસિદ્ધ કોનટાક્ટર રાવ સાહેબ માનાજી રાજુજીની કોંગ્રેજ હીંદુ સેન્ટેરારીઅમ છે. જે હીંદુ લોકોસારું આરોગ્ય ભુવન છે. આવી રીતે આ પાંચ બંગલાઓ પ્રસિદ્ધ છે. કોંગ્રેજ હીંદુ સેન્ટેરારીઅમમાં રહેવા સાર કોઈપણ હીંદુને ફક્ત એક મહીનો રહેવા સાર જગા મળે છે પણ તે નાસિકનો રહીશ

ન હોવો જોઈએ. આ સર્વે આરોગ્ય ભુવનો રોશનથી એક માહલની અંદર હોવાને લીધે ત્યાં રહેનારા લોકોને નાસિક રોડ ઉપરની દુકા- નોમાંથી જરૂરી ચીજો મળી શકે છે.

શહેર સુમારે દોઢ માહલ દુર હોઈ પ્રથમ નાસિકી નદીનો પુલ આવેછે, શહેરના નાકા આગળ આવતાં ક્ષેત્રના ગોરો ( બ્રાહ્મણો ) નજરે પડે છે. દરેક ઠેકાણે જ્યાં ક્ષેત્ર હોય છે ત્યાં એવો રીવાજ છે કે જે કોઈ યાત્રા કરવા સાર આવે છે તેમનાં નામો ક્ષેત્રના ગોરો પોતાના ચોપડામાં નોંધી લે છે અને તે નામો બહાર ગામનો કોઈ યાત્રાળુ આવે તેને વાંચી બતાવે છે અગર તો જ્યાં યાત્રાળુ ઉતર્યો હોય ત્યાં તેને શુક્રમિ આ નામનો ચોપડો લઈ જાય છે. યાત્રાળુઓના વડલિાએ જે ગોરને ત્યાં એમનું નામ લખાવ્યું હોય ત્યાંજ તેમના વંસજોએ જવું જોઈએ, એવો રીવાજ છે, અહીં લિ- ક્ષુક બ્રાહ્મણોના ઘરો ઘણાજ પ્રાચીન વખતના છે અને તેમની પાસે ઇ. સ. ૧૪૫૦ થી તેમની વૃત્તીના લેખો જોવાનાં આવે છે, પોત પોતાનાં યજ્ઞમાન પોતાને ઘેરે આવે તેથી ગોર અને યજ્ઞમાન બંનેને સગવડ કરતાં થઈ પડે છે કારણ દરેક ગોર પોત પોતાને ઘેર પોતાના યજ્ઞમાનને સોંધી કાઢી લઈ જવા સાર તજવીજ કરે છે. યજ્ઞમાનની સંખ્યા રાખવી, તેમની પ્રિતી મેળવવી, તેમને જત્રા કરાવવી, અને ક્ષેત્રના જોવા જેવા ઠેકાણાં બતાવવા આ બધાં કામો તેમને હોય છે.

દરેક યાત્રાળુને મ્યુ. કમીટીને માણસ દીઠ ચાર આના કર આપવો પડે છે જે બદલ કમીટી તરફથી છાપેલી પાવતી મળે છે. જો કોઈ માણસ યાત્રાળુ ન હોય અને તેની પાસેથી કર લેવામાં આવ્યો હોય તો તેને આઠ દીવસની અંદર આપેલી પાવતી સાથે શહેરના પ્રતિષ્ઠિત માણ- સનો દાખલે, રજુ કરે તો મ્યુ. કમીટી તરફથી કરના લીધેલા પૈસા પાછા મળે છે.

જામલપોરની ઈશાન્યે સુમારે સો માઈલ પર મધ્ય પ્રાંતમાં ભરહુત  
( ભરતપુર ) માં એક સ્થાન છે જેની પર નાસિક  
નાસિક ક્ષેત્રની સંબંધીનો બહુજ ગુનો ઇ. સ. પહેલા બસો વર્ષ  
હતીહાસીક અગાઉનો લેખ છે. વસુકની ધણીયાણી નાસિકની  
માહિતી. ગોરક્ષિનાની બક્ષિસ બદલનો લેખ છે. પાંડવ લેણાની  
૧૮ અને ૧૯ મી ગુફાઓમાં ઇ. સ. પહેલાં ૧૨૫ થી

૧૦૦ વર્ષ અગાઉનો શિલા લેખ છે તેમાં નાસિક સંબંધીનો ઉલ્લેખ છે.  
જેમાંના એક લેખ નાસિકના એક ધર્માર્થી માણસે તે ગુફા કર્યા બદ-  
લનો છે બીજો લેખ નાસિકના અનાજના વેપારીએ તે ગુફાનો આ-  
ગણો ભાગ કોરવા બદલનો છે. આ બંને લેખપરથી ઇ. સ. અગાઉ  
૧૨૫ થી ૧૦૦ આ વચ્ચે સુધી નાસિક રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઘણુંજ  
મહત્વનું હોય એમ જણાય છે. કારણ ધર્માર્થી લોકોનું દક્ષિણમાંનું  
આ કદાચીત મુખ્ય સ્થાન હોય, આ ગામ મોટા વ્યાપારીઓનું ઠેકાણું  
હવું અને ઘણાં વેપારીઓ અહીં વસતા હતા.

ઇ. સ. પછી પાંચમાં અગર છઠા સૈકામાં પાંડવ લેણાને કોરેલા  
લેખમાં નાસિકનો ઉલ્લેખ નથી. નાસિકની પશ્ચીમે છ માઈલ પર આવેલા  
ગોવર્ધન બદલ આ લેખમાં ઘણીજ વખત હકીકત આવેલી છે. એ  
વખત ગોવર્ધન આ જીલ્લો હોવા બદલ, ત્રણ વખત વણકરો અને ધા-  
ન્યના વેપારીઓ રહ્યા બદલનો લેખ છે, જો અહીંના મુખ્ય અધીકારી  
ઓએ આ મુખ્ય ઠેકાણું રાખ્યું હોત તો પણ ધર્મદ્રહીથી અને વ્યા-  
પારદ્રહીથી નાસિક એ મહત્વનું ઠેકાણું હવું એમાં શંકા નથી, કારણ  
ઇ. સ. ૧૫૦ માં મિસર દેશના પ્રસિદ્ધ તાલમી ભુગોળકારે નાસિકને  
નાસિકા કહ્યું છે. ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં પ્રસિદ્ધ જોતિષી વરાહ-  
મિહીરે નાસિકને એક હિંદુસ્થાન અથવા જંજીરિપમાં આવેલો એક  
ભાગ છે એમ કહ્યું છે. ત્યારપછી ચાલુક્ય, રાઠોડ, ચાંદોર, અને  
દેવગીરી યાદવ ક્ષત્રીય વંશના રાજાઓની આ ઠેકાણું સત્તા હતી.

અચ્ચારમી અથવા ખારમી સદીના સુમારે નાસિક શહેરમાં જૈન ધર્મનો ધણો પ્રચાર હતા એવું જણાય છે. કારણ નાસિકની ઉત્તરે ત્રણ માઈલ દુર ચાંભાર લેણા આવખતની કોરેલી હોય એમ જણાય છે અને પાંડવ ગુફામાંની ૧૦ મી અને ૧૧ મી ગુફાઓમાં ફેરફાર અને સુધારો આજ વખતે જોનાએ કર્યો. ચૈદમી સદીનો સરસ્વાતમાં જૈન લોકોના ધર્મગુરુ અને લેખક જૈન પ્રભાસુરી એમને હોંદુસ્થાનના તીર્થો બદલ લખેલાં પુસ્તકમાં નાસિક સારે એક પ્રકરણ લખેલ છે, તેમાં તેને નાસિકના જુનાં નામો પદ્મનગર અને જનસ્થાન એવા આપ્યાં છે. આ વખતે ચંદ્રપ્રભાસ્વામી એમનુંજ દેવળ નાસિકમાં હતું અને તેનેજ કુતિ બિહાર કહેતા હતા અને આ નામ પાંડવની મા કુતિપરથી પડેલ હતું.

ચૈદમી સદીની સરસ્વાતમાં નાસિક એ દૈલતાબાદ અહીના દિલ્હીના સુબેદારના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૪૫૦ પછી તે બહામણી રાજ્યના તાબામાં ગયું. સોળમી સદીની સરસ્વાતમાં તે બાહમણી રાજ્યના તાબામાંથી અહમદ નામના મુસલમાનના તાબામાં ગયું અને સો વર્ષ પછી મોગલોએ તે છીનવી લીધું. મોગલ બાદશાહમાંના એકે આ નામ બદલીને ગુલઝનાબાદ માડ્યું અને તે એક સુબાનું મુખ્યસ્થાન કર્યું. દિલ્હીદરવાજા, કાજીપુરા અને જુમ્મામસજીદ આ સર્વ મુસલમાન રાજધાની વખતના છે. ખ. સ. ૧૬૮૨ માં ઔરંગઝેબ બાદશાહનો ખંડેખાર રાજપુત અકબર અહીં રહેયો હતો. ઈ. સ. ૧૬૮૪ ના સુમારે મરાઠાઓએ આજુબાજુ છુટાછુટ કરવાની સરસ્વાત કરી. પરંતુ મોગલ સેનાપતી ખાનજહાન આવતાંજ તેઓ નાસી ગયા. આ પછી મરાઠાઓએ થોડી સત્તા મેળવેલી છે એમ જણાય છે. કારણ રામકુંડનું બાંધકામ ખ. સ. ૧૬૯૬ માં પુરું થયું છે. ઈ. સ. ૧૭૦૫ માં નાસિકના સુબેદારના વખતમાં મરાઠા અમલદાર હતા જેઓને સુબેદાર

તાપ્તામાં લેવા અસમર્થ છે એમ લાગ્યું કારણ તેને લુટારૂંએની એકટાળી  
 એકઠી કરી આ ટાળી જે લુટ કરી આવે તેમાં તેનો ભાગ રાખવો હતો.  
 અહીંના જુના લેખપરથી એવું લાગે છે કે નાસિકનો આગુમાગુનો  
 ભાગ ઇ. સ. ૧૭૫૨ થી પર મુઘીમાં પેશવાના તાપ્તામાં ગયો હોય  
 કારણ તેજ વખતથી ગુલછનામાદ એ નામ જઈ જુનું નામ નાસિક આ  
 પ્રચારમાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૪૭ ના સુમારની મુસલમાની હકીકત પરથી  
 એમ લાગે છે કે નાસિક પાસેનો કીલ્લો અને મુદ્દેર નિત્રામના તાપ્તામાં  
 હતા. ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં નાસિકમાં મરાઠાઓની સત્તાની સ્થાપના થઈ  
 કારણ તે વખતે નીલકંઠેશ્વરના મંદીરનું કામ પુરું થયું અને રામેશ્વર  
 અથવા નારો શંકરના દેવળો બાંધવાની સરખાત થઈ. આપછી જલદી  
 નીત્રામ સલામતજંગલ ઇ. સ. ૧૭૬૦-૬૧ માં મરાઠાઓએ જીત  
 મેળવી અને નાસિકને તેમના ઠેકાણાપૈકી એક મુખ્ય ઠેકાણું ગણ્યું.  
 તેઓએ સરસ્વતી નદી ના ઉત્તરે આવેલું નવા પુરા વસાવ્યું. માધવરાવ  
 પેશવાની કારકીર્દીમાં નાસિક વધારે પ્રખ્યાત થયું અને જે દેવળો અહીં  
 હમણાં છે તે તથા કુંડો, ઘાટ વગેરે ત્યારનાંજ બાંધાયેલા છે. પેશવાના  
 મામા ત્રિંબકરાવ પટે એમને પણ અહીં ઘણી મોટી મોટી હમારતો  
 બાંધાવી છે. માધવરાવની મા ગોપિકાબાઈ પણ આ પુણ્ય ક્ષેત્રમાં તેમનો  
 ઘણો વખત વ્યતીત કરતાં હતાં, સિવાય રઘુનાથરાવ પેશવાનું અહીં  
 રહેવાનું પ્રીયસ્થાન હતું અને નાસિકની પશ્ચિમે ચાંદ્ય નામનું ગામ હતું  
 જેને રઘુનાથરાવની ઘણીયાણી આનંદીબાઈ એ આનંદવલ્લી એ નવું  
 નામ આપ્યું અને તે સીવાય એવું કહેવામાં આવે છે કે નાસિક શેહરની  
 વસ્તી પશ્ચિમ બાજુએ થવાનો જોઈએ એવો આનંદીબાઈની ઇચ્છા હતી.  
 સુમારે ઇ. સ. ૧૭૬૦ ના અગાઉ નાસિક અથવા ગુલછનામાદ આ  
 સંગમનેર જીલ્લામાનું તાલુકાનું ઠેકાણું હોઈ મુખ્ય થાણાનું ગામ હતું  
 સને ૧૮૧૮ માં સિવિલ કમીશનર કેપ્ટન ડ્રિગ એ નાસિક બીધું તે

વખતે અહીં રહેલ પેશવાનું ૭૬ લાખ રૂપિયાનું જવાહીર, અને ૧૨ હજાર રૂપિયાનો ચાંદીનો સામાન તેમને મળ્યો એવું કહેવાય છે. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં યુરોપીયન લોકોએ કર્ણા ગૌવધ અને ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં રાધોજી નાયક એમને કશિલું બંડ આ બંને શાંતતાવિધાતક કૃત્યો બન્યા.

છલ્લાની મુખ્ય કચેરીઓ અને કોર્ટો શહેરની પશ્ચિમી થોડે દુર છે. પબ્લિક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ, ફરિસ્ટ ડીપાર્ટમેન્ટ, પોલીસ ટ્રેનીંગ સ્કૂલ વગેરે શહેરથી એક માઇલ દુર છે. આ સરવે સારું સરકારી જીલ્લો જીલ્લો મકાનો છે. પુલ પરનો સરકારવાડો, આદિતવાર પેઠમાં પહેલાં કોર્ટો અને કચેરીઓ હતી તે વાડો (રાખરીકરનાવાડો) અને ગંગાનદીના કાંઠાનું ખુલ્લું ચોગાન એટલાંજ રથજો પેશવાની યાદગીરી છે. અહીંની સિવાલ પ્રસપીટાલ સને ૧૮૪૦ માં સ્થાપન થઈ બીજી બાઈ ધનકોર બાઈ એમનું પણ સ્ત્રીઓ સારું અહીં દવાખાનું છે. શ્રીનારાયણદાસ ડાકરસી મુળજી એમણા કે. પત્ની વેલોબાઈના સ્મરણાર્થ ઇ. સ. ૧૮૬૦ થી પંચવટીમાં ધર્મદા દવાખાનું ચાલુ છે. મહાર દરવાજા પાસે ગંગાપર રસ્તાપર સર દીનશા માણેકજી પીટીટનું દેરા સારું ધર્મદા દવાખાનું છે. આ દવાખાનાનો પાયો નાખવાની ક્રિયા મુખ્યજના ગવરનર લોર્ડ હેરિસે ૧૧. ૧૪ મી જાનેવારી સને ૧૮૬૫ માં કરી હતી.

જાનાના બાયબલ અને મેડિકલ મિશનઃ—આ મિશન સારું પંચવટીની બાજુમાં જગા પેચાતી લઈ સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ સારું ધર્મદા દવાખાનું ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ થી સર્વ કપું છે. તેમાં મુલાવડી સ્ત્રીઓની ઘણી માવજત કરવામાં આવેછે અને તેઓને ત્યાં રહેવા સારું મકાનો બાંધ્યા છે. અહીં બે પોસ્ટ અને તાર ઓફીસેસ એમાંની એક શહેરમાં પુલપર સરકાર વાડા નજદીક સીટી પોસ્ટ અને તાર ઓફીસ અને બીજી શહેરની બહાર ચંચક જવાના રસ્તાપર

જનરલ પોસ્ટ અને તાર ઓફીસ છે. શહેરની બહાર કોર્ટ અને કચેરીના સામે હાઈસ્કૂલ છે. જેમાં છસો વિદ્યાર્થી ભણી શકે તેવી સગવડ છે. હાઈસ્કૂલ સારું પૈથરનું બવ્ય બીલ્ડીંગ હોઈ તેની સામે વિદ્યાર્થીઓને રમવા સારું મોટી પ્લેગ્રાઉન્ડ છે. શહેરમાં ર. ડી. કે. શિંટ ઓ સ્થાપન કરેલી સેન્ટ જોહ્નસ હાઈસ્કૂલ, સરકારી હાઈસ્કૂલ અને હાઈસ્કૂલ સિવાય કલવણુકર વગેરે મંડળીઓ ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં સ્થાપન કરેલી ન્યુ હાઈસ્કૂલ છે, જેમાં હાઈસ્કૂલ પાંચ ધોરણ સુધી શીખવવામાં આવેછે. નાસિક-પંચવટી મળી મ્યુનિસિપાલટીની છોકરાંઓ સારું પાંચ અને છોકરીઓ સારું બે એવી મરાઠી સ્કુલોછે. મુસલમાન છોકરાંઓ સારું અને છોકરીઓ સારું એક ઉર્દુ નીશાળ છે. સિવાય શહેરમાં છોકરાં છોકરીઓ સારું એક એક મિશનરી સ્કૂલ છે. ઉધોજી મરાઠા બોરડીંગ આ નામની અહીં એક સંસ્થા છે અને આ સંસ્થા સારું નાસિકની પદ્મીને ગંગા-પુર રસ્તાપર વોટર પંપીંગ સ્ટેશન આગળ એક સ્વતંત્ર ઈમારત છે, જેનો પાયો નાખવાની ક્રીયા કોલ્હાપુરના મહારાજાએ ઈ. સ. ૧૯૨૦ નાં એપ્રિલ માસમાં કરી હતી. અહીં રઘુનાથ ભટજીના મઠમાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળા છે. ખીજી શુકલચન્દ્ર શાખીય વેદશાસ્ત્ર પાઠશાળા છે તેમાં વેદકથાસ્ત્ર, જ્યોતીષ, બ્રહ્મકર્મ વગેરે વિષયો શીખવવામાં આવેછે. ત્રીજી ગોરેરામ આગળ ઝગવેદી પાઠશાળા છે. પંચવટીમાં સનાતન સંસ્કૃત પાઠશાળા છે જેમાં દૈવ્ય શાસ્ત્રાદી વિષયો શીખવાય છે. ખીજી શ્રીમતી નયનબાઈ અને માનબાઈ એમની ધર્મચર્ચા સંસ્કૃત પાઠશાળા છે. અહીં નાસિક જનરલ લાયબ્રેરી નામનું પુસ્તકાલય ઈ. સ. ૧૮૪૦ માં સ્થાપન થયું. પંચવટીમાં નારાયણજી પુસ્તકાલય આ નામથી બાટીયા ભત્રીની શ્રીમતી નયનબાઈ અને માનબાઈએ કેવળ ધર્મચર્ચા વાંચનાલય પોતાની ધર્મશાળામાં શરૂ કર્યું. શહેરમાં કેતકર ટાઉનહાલમાં ઈ. સ.

૧૯૧૬ થી જસટીસ રાનડે ફ્રી લાયબરરી શરૂ થઈ. દામોદર ગોવર-  
ધનદાસ સુખડવાલા એમને ફક્ત આ વાંચનાલય સારું રૂપીઆ ૧૫૦૦  
બક્ષીસ આપ્યા, સિવાય રતનજી રણછોડજી દેશાઈ હાલકોરક વકીલ,  
મુંબઈ એમને પણ આ લાયબરરી સારું રૂપીઆ ૫૦૦૦ આપવાનું  
વીલમાં લખેલ છે એમ જણાય છે. પૈસાફંડના પ્રસિધ્ધ સ્વયંસેવક  
કૃષ્ણજી મહાદેવ રાનડેએ એમનાં પત્ની સૌ. સત્યભામા બાઈના સ્મર-  
ણાર્થે મફત વાંચનાલય ઇ. સ. ૧૯૧૮ થી સરું કર્યું. શરની પશ્ચીમ  
લગભગ ૧૬ માઈલ પર શરણુપુર નામનું મીથનરી વસ્તીનું ઠેકાણું છે.  
ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં ચર્ચ મીથન સોસાયટીના રેન્હરંડ ડબ્લ્યુ. એસ. પ્રાઈઝ  
સહિત હતા તેમને સરકાર પાસેથી વારસીક પટેથી જમીન લઈ તે  
જગ્યાએ નિગમીત છોકરાંઓ સારું રહેવાની જગા, નિશાળ, અને કાર-  
ખાના બાંધ્યાં. અહીં એક મોટું ખીરીસ્તી લોકોનું દેવળ છે.

પાંજરાપોળ:—કાટર્યા મારની આગળ જતાં તે આવે છે. અહીંના  
પ્રમુખ પેપારી અને મદદગરથો અને મુંબઈના ધાર્મિક ભાટયા લોકોની  
મદદથી આ પાંજરાપોળની રચાણના ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં થઈ. અહીં  
ગાળોની વ્યવસ્થા સારી હોઈ નાસિક પંચવટીના લોકોના નાનાં છોકરાં-  
ઓસાફં એ. એ. પાણીના મીથન વગરનું દુધ મળવાની વ્યવસ્થા  
કરવામાં આવી છે.

ખીરીસ્તી મીથનરી બાઈ મીસ હારવે એ ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં એક  
બાળુએ સ્વતંત્ર શહેરથી અર્ધો માઈલ દુર કાટર્યા મારની આગળ  
જમીન વેચાતી લઈ મોટા રોગો સાગ કરવા સારું હમારત બાંધી છે.  
આ રોગના દરદીઓની દવા અને ખાવા પીવાની સગવડ અહીંજ  
કરવામાં આવે છે. મહાર દરવાજાની બાળુએ જુની પોલીસ બાઈન  
આગળ કે. ગંગાધર નરસિંહ કેતકર એમની યાદગીરી સારું લોક-  
મદદથી કેતકર ટાકિંગહાલનો પાયો નાખવાની ક્રીયા નામદર ન્યાયમુર્તી



મહાદેવ ગોર્વાદ રાનડે એ એમના હસ્તથી ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં કરી અને ૧૯૦૫ માં તેને ખુલ્લા મુકવાનો સમારંભ થયો. આ ટાઉનહાલનો જગા શેઠ દામોદરદાસ તાપીદાસ અને ડાહ્યાભાઈ તાપીદાસ એમને સાર્વજનિક કામોસાઈ બક્ષિસ આપી છે, રવીવાર પેઠમાં સુંદર નારાયણ ના મંદીર આગળ સહસ્ત્રબુદ્ધે એમના વાડામાં અનાથ વિધ્યાર્થીગૃહ હોઈ તેની રચાવના ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં થઈ. આ વિદ્યાર્થીઃ અહમાં ૪૧ વિદ્યાર્થી ઠાઈ તેમાં ૩૫ બ્રાહ્મણ, ૩ ગુરવ, ૧ દરજી અને બે મરાઠા એવાછે. અને તેઓ મરાઠી પહેલીથી ઈંગરેજી છઠી સુધી શીખે છે. ગરીબ, અનાથ અને નિરાશ્રીત એવા હીંદુ વિદ્યાર્થીઓને શારીરીક ધાર્મિક ઔદ્યોગિક વગેરે શિક્ષણ આપવું તથા તેમને રહેવાની સગવડ, ખાવા પીવાનો, અને એકમેક સાથે રહેવા સંબંધીનો ઉદ્દેશ કરવો આ સંસ્થાના કાર્યો છે. હાલમાં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ સારે દરેક જાતની મદદની જરૂર છે. નામિક જેવાં પુણ્ય ક્ષેત્રમાં નિગમીત અને ગરીબ વિધ્યાર્થીઓના વિધ્યાદાન સારું જો કોઈ સદઅહસ્થ પોને અગર બીજા કોઈ સદઅહસ્થનો મારફતે કોઈપણ જાતની મદદ કરે તો એક મોટું સમાજ કાર્ય થશે. સિવાય પંચવટીમાં મોટા મોટા શ્રામનો અને ધાર્મિક ભારીયાઅહસ્થોનાં સાધુસંતોષ સારે ધણા અન્નક્ષેત્ર છે પરંતુ જો તેનાં અન્નક્ષેત્ર ના વહીવટ કરનાર તરફથી અન્નક્ષેત્રમાંથી આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ સારું બંદોબસ્ત થાય તો અન્નક્ષેત્રનો અગર અન્નદાનનો સારો ઉપયોગ થઈ વિદ્યાદાનનું પણ પુણ્ય અન્નક્ષેત્રના વહીવટકારને મળે. અહીં યાત્રા સારું આવનાર અહસ્થે ખાસ આ સંસ્થા જોવી એવી આ સંસ્થાના મેનેજરની વીનંતી છે.

શહેરમાં ટામના રસ્તાપર જી. આઈ. પી. રેલવે કંપનીની ટીકીટ એપ્રીસ છે જ્યાંથી સરવે રેલવે કંપની બાહનની ટીકીટ મળે છે.

શહેરની પશ્ચિમે લગભગ બે માઈલ દુર ગોદાવરીના બાઠામાં મોટા

એ કુવા ખોદેલા છે. જેમાંથી ઈંછનની મદદથી પાણી કાઢવામાં આવે છે. સન ૧૯૧૪-૧૫ થી શહેરમાં પાણીના નળ સર' થયાં. પાણીની તાણ પડે નહીં તેથી ઠેક ઠેકાણે લોકોના સુખ સાડેં મોટી પથ્થરની ચણેલી પાણીની ટાંકીઓ બાંધવામાં આવી છે અને આનંદવલીમાં હંમેશ પાણીનો જમાવ રહે તે સાડેં ગોદાવરીને ૨૧ ફુટ ઉંચે એવા બંધ સરકાર તરફથી બાંધ્યો છે. ઉંઢાળામાં આ ટેકાણે તરવા સાડેં ઘણા યુરોપીયનો આવે છે. ગોદાવરીના જમણા કાંઠાપર આવેલા કીલ્લા નો થોડો ભાગ અહીંથી નજરે પડે છે. અહીં એડવર્ડ મેમોરિઅલ અને ધિ કોંગ જોજ એવા નામની ટેનીસ વગેરે રમવાની બે ક્લબો છે. આમાંની એકમાં એટલે એડવર્ડ ક્લબમાં યુરોપીઅન ઓશીસરોં અને ઘણા સરકારી નોકરો અને બીજામાં એટલે જોજ ક્લબમાં વકીલ વગેરે બીજા લોકો રમે છે. સિવાય અહીં રાયલ વેસ્ટર્ન ઇંડીયા ગોલ્ફ ક્લબનો એક શાખા હોલ તેની રમતની મેચ સપ્ટેમ્બર માસમાં હોય છે. અહીં જોડસન ગાર્ડન છે. યુરોપીઅન પ્રવાસી ઉતારૂંઓને ઉતરવા સાડેં અહીં ટ્રાવેલરસ બંગલો છે જેમાં ઉંચા પ્રકારના શુશોભીત ફરનીચર સાથે નાનાં નાનાં બંગલાઓ છે, અહીં તે લોકો સાડેં ખાવા પીવાની સરવે જોગવાઈ બને છે.

શહેરનું શાક બજાર આઠ મહીના પંચવટીની બાજુએ ગંગા કીનારે પેશવાના કંપાઉન્ડપર અને વરસાદના ચાર મહીના દ્રામના રસ્તા આગળ વિજયાનંદ થીએટર સામે મ્યુનિસિપાલટીએ બાંધેલી જગ્યાએ ભરાય છે. શાક બજાર સવારનાં ૭ થી ૧૨ સુધી હોઈ સિવાય દરેક જુથવારે અને શનીવારે આ બે દીવસો એ સર્વ પ્રકારના અનાજ અને બીજા પરચુરણ મીજોનું બજાર નારોશંકરના દેવળની પાસે ગંગાના કાંઠાનો ખુલ્લી જગ્યાએ અને વર્પાંરુના ચાર મહીનામાં ઉપર કહયા મુજબ મ્યુનિસિપાલટીની જગ્યામાં ભરાય છે. અહીંના વજનનું પ્રમાણ:- ( વજની ) ૮૦ તોલા ભાર અથવા બે રતન=એક પાકડો શેર. પાક

સવાબશેર=એક પાસરી. ( માપી ) ૧૨૦ તોલા ભાર= ૧ શેર. ચાર શેર એક પાલી એમ છે.

નાસિક તાંબા પિત્તળના અને ચાંદીના વાસણો સાફ પ્રખ્યાત છે.

**ગોદાવરી ગંગાની ઉત્પત્તિ:—**પરમ સમય પરમેશ્વરે પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ મહાભુતો નિર્માણ કરી તેમના ઢેકાણે એક પ્રકારની વિશિષ્ટ શક્તિ ઉત્પન્ન કરી તે કારણથી વેદકાળથી આ પાંચ મહાભુતો દેવતારૂપ મનાય છે, અને આજ કારણથી વિશિષ્ટ જળ પ્રવાહ અને જળ સંચય દેવતારૂપ છે એવી લોકોનો ભાવના છે તેમાંની ગૌતમી ગંગા આ સર્વ સનાતન ધર્માનુયાયી લોકોને વંદ્ય અને પુણ્ય છે. ગૌતમી ગંગાની ઉત્પત્તિ ક્યારે, કોણે અને શાંકારણથી કરી આ બાબત પુરાણનો કથાભાગ એવો છે કે, શ્રીશંકર પાર્વતીના વિવાહ વખતે શ્રદ્ધદેવ આ વિવાહ વિધી કરવા સારું હોઈ સપ્તપદી વખતે જગતદેવી પાર્વતીના પગનો અંગુઠો તેમને દેખાયાથી એટલે શ્રદ્ધદેવ જોયાથી શ્રદ્ધદેવને કામ ઉત્પન્ન થઈ વીર્ય રૂપેલન થયું. ત્યારે આ વાત બની ત્યારે શ્રદ્ધદેવ બહુ સરમાયા અને ત્યાંથી જતા રહ્યાં શંકરે તેમને ફરી પાછાં બોલાવ્યાં અને આ પાપથી મુક્ત થવા સારું ત્રિલોકના અનેક તીર્થોથી ભરેલ એક કમંડળ આપ્યું, આ યોગ્યથી શ્રદ્ધદેવ તે પાપથી મુક્ત થયાં, અને કમંડળમાંનું બાકી રહેલ તીર્થ પુણ્ય ભાવથી પોતાનાં પાસે રાખ્યું. કેટલાંક કાળે બળીરાજ છૂટા જોરાવર હોઈ અને નંદ્ર પદાદી આક્રમણ કરી ત્રણે લોકમાં તે અજીત થયો. તેને શરણે લેવાસારું શ્રી વીંબુએ વામન અવતાર ધારણ કર્યો બાળસ્વરૂપે બળીરાજના યજ્ઞમાં આવી તેને ત્રણ ડગલાં ભુમીનો માંગણી કરી. બળીરાજ પોતાના ઓદાર્યથી પ્રસિદ્ધ હતો. વામને માંગેલી ત્રણ ડગલાં ભુમી આપવા તે તરતજ તૈયાર થયો અને સંકલ્પ કરી ત્રણ ડગલાં ભુમી દાન કરવા સારું

પાણી છોડ્યું નહીં એટલામાંજ વામને પોતાનો વૈરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી  
 ડાબા પગથી સર્વ જમીન ભરી, જમણા પગે સ્વરલોકમાં આક્રમણ  
 કર્યું. વામનનું પગલું સ્વરલોકમાં ગયું તે વખતે બ્રહ્માદેવ સાથે સર્વ  
 દેવાએ બ્રહ્મદેવની પાસે કમડળ હતું તેમાંનાં પવિત્ર પાણીથી પગ ધોયા.  
 તે પગ ધોયેલું પાણી શ્રી શંકરે પોતાના મસ્તકપર ધારણ કર્યું તેજ  
 આ ગોદાવરી ગંગા છે. ગંગાશંકરની જટામાં ગુપ્તરૂપે રહેતી હોવાથી  
 શંકર પત્ની પાર્વતીને ગંગાના જટામાં રહેવા બદલ ધર્મ ઉત્પન્ન થઇ  
 અને તેથી તે ગંગાનો વંદેષ કરવા લાગી. આ હકીકત તેને તેના  
 છોકરા ગબ્બનને કહી. આ વખતે દક્ષિણ દેશમાં વરસાદ ન હોવાને ક્ષીધે  
 દુકાળ પડ્યો હતો. ફક્ત ગૌતમરૂષીના આશ્રમમાં સારી સ્થિતી  
 હતી. આ કારણથી આજીઆજીનાં સર્વે ઠોરે ગૌતમરૂષીના આશ્રમમાં  
 આવી રહેતાં હતા. ગૌતમરૂષી સવારે ડાંગર રોપી તે બપોરે કાઢી  
 પછી ખાંડી, કુટી તૈયાર કરી તેનો ભાત રાંધી આશ્રીતાને ખવડાવેત.  
 આવા પ્રકારની ગૌતમની વ્યવસ્થા ચાલું રહેતા પાર્વતીના મનનું દુઃખ  
 દુર કરવા ગૌતમરૂષી યોગ્ય છે એવો ઠરાવ કરી પાર્વતીની દાસી જ્યાએ  
 ગાયનું રૂપ ધારણ કરી ગૌતમરૂષીના ખેતરની ડાંગર ખાવા જવું અને  
 રૂષી જરા હાંકે તો તેને પ્રાણત્યાગ કરવો એટલે રૂષીને ગૌહત્યાનું પાપ  
 લાગે; એની મુકતતા સારું શંકર પાસેથી તેનીજ પાસેથી ગંગાની માંગણી  
 કરાવવી; ગંગા શંકરની જટામાંથી જમીનપર લાવવી આવા હેતુથી  
 ગબ્બન પાર્વતી સાથે મસલત કરી અને તે પોતે એક બ્રાહ્મણનું  
 રૂપ ધારણ કરી ગૌતમ રૂષીના આશ્રમે આવ્યો અને ત્યાં ગણેશ પંડીત  
 આ નામથી સરવે રૂષીઓમાં વિદ્વાન કહેવડાવી પ્રસિદ્ધીમાં આવ્યો.  
 પહેલા દરાળાં પ્રમાણે જ્યાએ ગાયનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તે  
 ગૌતમના ખેતરમાં ડાંગર ખાવા આવી. ગાય ડાંગર ખાય છે તે  
 જોઇ રૂષીએ તેને ખેતરની બહાર કાઢવા સારું દર્ભ ફેંક્યો. સંકેત

મુજબ તે જ્યાં રૂપી ગાયે તેજપણે પ્રાણ છોડ્યો. આ બીજા બ્રાહ્મણોએ  
 જોવાથી ગૌતમ રૂપીને ગૌહત્યાનું પાપ લાગ્યું એમ કહી ગડબ  
 કરવા માંડી અને આ બદલ ગૌતમ રૂપીને ઘણુંજ ખરાબ લાગ્યું.  
 સરવે રૂપીઓએ અને બ્રાહ્મણોએ આ કારણથી ગૌતમ રૂપીને પોતાના  
 ટોળીમાંથી જુદા કાઢ્યા. તે વખતે ગણેશ પંડીત અને પ્રભુતી રૂપીએ  
 બંને એ તેમને કહ્યું કે જો શંકરના મસ્તકપરની જટામાંથી જે ગોદાવરી  
 ગંગા છે તે જો તે શંકર પાસેથી માંગી લઈ જમીનપર લાવે તો તેનું  
 ગૌહત્યાનું પાપ ટળી સર્વે પાતકી લોકોનું પણ પાપ ટળે. આ  
 સાંભળી ગૌતમ રૂપીએ શંકરની તપશ્ચર્યા કરવામાંડી. આ તપથી શંકર  
 પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા “ તારે શું જોઈએ છે ” શંકર ગૌતમને પુછતાં  
 આ સવાલ તેને જટામાંની ગંગાની માંગણી કરી. ગૌતમરૂપીની યો-  
 ગ્યતા જોઈ શંકરે તેમને જટામાંની ગંગા આપી. શંકરની જ-  
 ટામાંથી તે બ્રહ્માદ્રી શીખરપર પ્રગટ થઈ અને પછી ત્રીકંટક એ-  
 ટલે શ્રી ક્ષેત્ર નાસિકમાં વિરાજમાન થઈ. ગૌતમ રૂપીએ શંકરની  
 પ્રાર્થના કર્યાથી આ જમીનપર પ્રગટ થયેલી તેથી તેને ગૌતમી અને  
 ગંગા એટલે ગાંગતા પૃથ્વીપર આવી એટલે એને ગંગા એમ કહેવા  
 લાગ્યાં. ગંગા આ શબ્દ ભાગીરથી તેમજ ગોદાવરી બંનેને સરખાંજ  
 લાગુ પડે છે. પુરાણમાં પણ આદ્યાસા ગૌતમી ગંગા દ્વિતીયા જાન્હવી  
 સ્મૃતા ॥ એટલે પહેલી ગંગા ગૌતમી ગંગા અને બીજી ગંગા જાન્હવી  
 ગંગા છે તે સારું બ્રહ્મદેવના હાથથી પુંભયેલી, વિષ્ણુના પગ આગળ-  
 થી બહળેલી અને શંકરે પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરેલી એવી આ ત્રણ  
 દેવતામક હોવાથી આનેજ વૃંદ્ય ગંગા એમ કહે છે કારણ આ ગંગા  
 કૃતેલક્ષદ્વયેર્જાતે માન્ધાતરિ શકે સતિ । કર્મેચૈવાવ તારેચ સિંહસ્થેચ  
 ગૃહસ્પતૌ ॥ કૃતયુગમાં બે લાખ વર્ષો વ્યતિત થયા પછી માંધાતા નામનો  
 રાજરાજ કરતો હોઈ કુર્મા અવતારમાં બૃહસ્પતી સિંહસ્થમાં આવ્યાથી

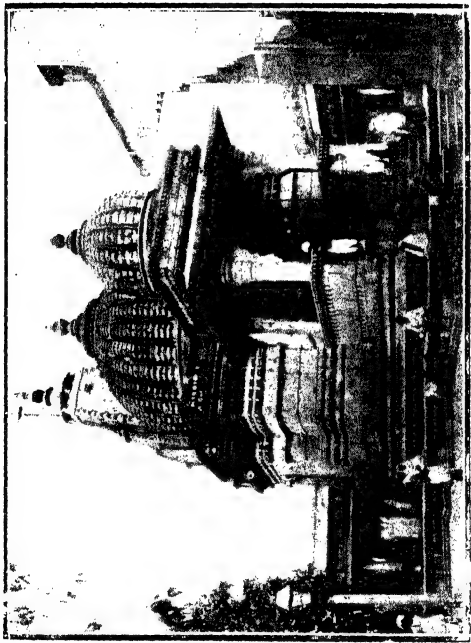
માધ શુદ્ધ ૧૦ ને દીવસે બપોરે પ્રગટ થઈ. ગોદાવરી મહાત્મ્યઃ—  
 સર્વ દુનીયાને પાવન કરનારી એવી ગોદાવરી, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ  
 આ ત્રણ દેવતામક હોવાથી આને 'બ્રહ્મી, વૈષ્ણવી, મહેશ્વરી, ગંગા, ગા-  
 તમી ગોદાવરી, નંદા અને સુનંદા વગેરે નામે ત્રણ દેવના બ્રહ્મ તેજથી  
 પ્રાપ્ત થયા છે તેથીજ સર્વ તીર્થો, પુણ્ય નદીઓ અને પવિત્ર જલ-  
 સંચય આ સર્વેમાં ગૌતમી ગંગા વૃદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ હોઈ કકત શ્મરણ  
 કરવાથીજ અનેક પાપોના નાશ કરનારી છે. ગૌતમી ગંગા બ્રાહ્મણ-  
 વર્ણ ગૌતમરૂપાએ સર્વ જગતના કલ્યાણ સારે શ્રીશંકર પાસેથી મેળવી  
 અને કાવો ભગીરથ રાજાએ કેવળ પોતાના કુળ ઉદ્ધાર સારે મેળવી  
 સખ્ય ગૌતમી ગંગાનું મહાત્મ્ય ભાગીરથી ગંગા કરતા વધારે છે. તે  
 વખતે શ્રીરામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા શ્રીરામચંદ્રના પત્ની  
 સીતા આ સર્વે પિતાની આજ્ઞાથી વનવાસ જવા નીકળ્યા અને દેશ-  
 પર્યટન કરતા પંચમીમાં આવી રહ્યા તે વખતે ગૌતમી ગંગાને આવે  
 અપુર્વ મહીમા જાણી તેમને અહીં આશ્ર દાનાદીક કમીકરી પોતાના  
 પીતા દશરથનો ઉદ્ધાર કર્યો. દેવગુરુ ભૃહરપતી સિંહરાશીમાં આવે છે  
 તે વખતે ભુમંડળના સર્વ તીર્થો, નદીઓ, સાગર, મહાસાગરો, સર્વ  
 સુરગણો સાથે મદ્ર રૂદ્રાદી દેવો ગોદાવરીમાં ત્યાંસુધી સિંહસ્થભં  
 ગુરે છે ત્યાં સુધી વાસ કરે છે આ પરથી ગોદાવરી ગંગાનું મહાત્મ  
 એટલું માન્યું છે કે !

સિંહસ્થ મહાત્મે ॥

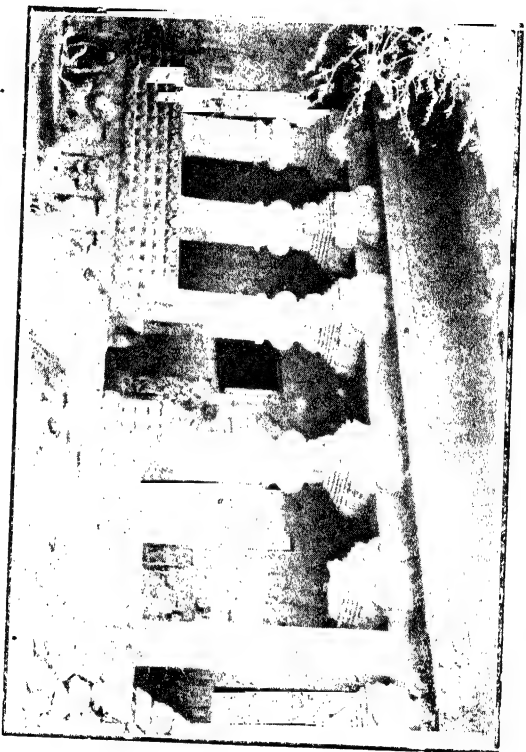
ષષ્ઠિર્વર્ષ સહસ્રાણિ ભાગિરથ્યવગાહનં ।

સઙ્કૃત્ ગોદાવરી સ્નાનં સિંહસ્થેચ વૃહસ્પતૌ ॥

સાઠ હજાર વર્ષો સુધી ભાગીરથીનું સ્નાન કર્યાથી જો કુળ મળવાનું છે  
 તે કુળ સિંહસ્થ પવણીમાં ગૌતમી ગંગામાં એક વખત સ્નાન કરવાથી  
 મળે છે. શ્રી ગોદાવરી ગંગાનું કૃત નામ ઉપવાસવાથીજ મહાપાતકોને



पंचवटी-श्री रामलुनं मंदिर.



પાંડવગુફા-નંદીઅર ગણેની ગુફાની બાહારની બાજુકી જેગમાં આવતો દેખાવ.



નાશ થાય છે અને ગોદાવરીનું સેવન જે કોઈ બકતીયા કરે છે તેને સર્વ સિન્ધી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સારું સિંહરાશીમાં ગુરૂ હોઈ પ્રત્યેક મનુષ્ય અને પ્રાણીઓને પોતાના અને પોતાના પિતૃગણોના ઉત્તરાર સાડું ગોદાવરીની યાત્રા અવરોધ કરી પોતાની શક્તિ મુજબ કાશુમાંથી મુક્ત થવું એ ધણું જ સારું છે. ગોદાવરી ગંગા બ્રહ્માદિ પર્વતમાં ઉત્પન્ન હોઈ નાસિકમાં વિરાજમાન થઈ પૂર્વ સમુદ્રને મળી છે. વ્યંબકેશ્વર આ બાર જોતિર્લિંગમાનું એક પ્રસિદ્ધ શિવક્ષેત્ર છે. અહીં વ્યંબક, તાગડ, કપોત વગેરે અનેક તીર્થો છે.

નાસિકમાં પૂર્ણ પરબ્રહ્મ શ્રી દાશરથિરામ અને અનાદિસિન્ધ જોતિર્લીંગ શ્રી કપાલેશ્વર એમના સ્થાનો હોવાને લીધે આ હરીહરાત્મક ક્ષેત્ર છે. પુરાણમાં પણ દક્ષિણમુખે વહેનારી ગોદાવરી નદીનું મહાત્મ, આન્ધ્ર, દાન વગેરેને માટે વિશેષ પુણ્યદાયક ગણેલાં છે. તેજ પ્રમાણે અહીં દક્ષિણે વહેતી ગોદાવરી નદી હોઈ અરણ્યા વરણ્યા નદીઓના સાત સંજમ બ્રહ્મતીર્થ, રામતીર્થ, અસ્થિવિલયતીર્થ વગેરે અનેક પુણ્યતીર્થો છે. શ્રી રામચંદ્રજીએ આન્ધ્ર, દાન વગેરે કરી દશરથનો ઉત્તરાર કર્યો અને શ્રી શંકરની બ્રહ્મહત્યા દુર થઈ. મૃત્યુ પામેલા માણસને સદગતી મળવા સારું અહીં દેશાદેશથી અસ્થિવિલય તીર્થમાં મરેલ માણસનાં હાડકાં નાખવા સારું ઘોડો આવે છે જે હાડકાં અસ્થિવિલય તીર્થમાં નાખાય છે. તે હાડકાંનું પાણી સાડાતણ ઘડીમાં થાય છે. એવું સાક્ષાત્કાર હજી હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી આ બે તીર્થો પ્રસિદ્ધ અને પુણ્યદાયક છે. શ્રી વ્યંબકેશ્વરમાં પરમ પ્રસિદ્ધ શાનેશ્વર મહારાજના મોટા બાઈ નિવૃત્તીનાથ મહારાજ સમાધિસ્થ થયા. શ્રી નાસિકક્ષેત્રમાં પરમ સિન્ધવર્ધ શ્રી રામદાસસ્વામી એમને આ સિન્ધવર્યાન બણી દેવી ભાગવત ॥ અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૩૨ સ્કંદ ૧૧.

**કાશી પુરીચ કેદારો મહાકાલોઽથ નાસિકં ।**

**જ્યંબકંચ મહાક્ષેત્રં પંચદીપા દમે ભુવિ ॥**

કાશી, કેદાર, ઉજ્જયની, ક્ષેત્ર નાસિક અને ત્ર્યંબકેશ્વર આ પાંચ મહાસિંધીના સ્થાનો બાણી શ્રી સમર્થ રામદાસસ્વામી એ અહીં ગાયત્રી પુરસ્કારણ કરી સિંધી પ્રાપ્ત કરી છે. તેમજ સાધુવર્ષ રઘુનાથ ભટ્ટ, કેશવમહારાજ, અજગર બાવા, શ્રીમત્ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય સચ્ચિદાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી સંસ્થાન શૃંગેરો, આ બેઉ શંકરાચાર્યોએ અહીંજ સમાધી લીધી. સાધુ ચશવંતરાવ મહારાજ વગેરે મહાતપસ્વી સાધુવર્ષોએ આ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પોતાની દેહ છોડી છે. આ કારણથી આ બે ક્ષેત્રો પરમ પુણ્ય, મહાપુણ્યો, અને આદ્ય દાનાદિક કર્મો સાડે અત્યંત સારા છે.

પાત્રે ॥ एकतः सर्व तीर्थानि त्र्यंबक क्षेत्र मन्यतः ॥

॥ तुलया तोलयद्वाता त्र्यंबकं तु विशिष्यते ॥

॥ त्र्यंबक क्षेत्र माहात्म्यं वक्तुं शक्तो न कश्चन ॥

ब्राह्मे ॥ नासिकं च प्रयागं च पुष्करं नैमिषं तथा ।

॥ पंचमंच गयाक्षेत्रं वष्ट पुत्र न विद्यते ॥

स्कान्दे ॥ गोदायाः सन्निधौ पुण्यं नासिकं नासिकोपमं ।

॥ यत्र माहेश्वरं लिंगं कपालेश्वर नामकं ॥

स्कान्दे ॥ अरुणावरुणयोर्मध्ये यत्र गोदावरी नदी ।

तत्ક્ષેત્રं क्रोश मात्रं तु वारणस्यायवाधिकं ॥

वामन पुराणे स्कान्दे ॥ कालिंदि पश्चिमा पुण्या गंगाचोत्तर वाहिनी ।

दुर्लभा दक्षिणा गोदा तत्र दानं सुदुर्लभं ॥

रेवातीरे तपः कुर्यात् मरणं जान्हवी तटे ।

दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे तत् त्रयं गौतमी तटे ॥

બ્રહ્મદેવે એક ત્રાજવામાં સર્વ તીર્થો મુક્યાં અને બીજામાં શ્રી ત્ર્યંબક ક્ષેત્ર મુક્યું તેમાં ત્ર્યંબક એ ધણુંજ મહત્વનું ઈશુ. ત્ર્યંબક ક્ષેત્રનું મહાત્મ બણું કરવા સાડે કોઈ પણ સમર્થ નથી. નાસિક, પ્ર-

યાગ, પુષ્કર, નૈમિષ અને ગયા આ પાંચ ક્ષેત્રો દુનિયામાં હોઈ છઠ્ઠું ક્ષેત્ર નથી એવું શંકરે તેના પુત્ર ( રક્ષ્દ ) ને કહ્યું.

જ્યા પ્રમાણે સર્વે અવયવોમાં મધ્યે નાસિક ( નાક ) હૈં મુખ્ય ત્યાં પ્રમાણે ભૂતલાવર ગોદાવરીના તીરા નજીક નાસિક ક્ષેત્ર મુખ્ય આહે.

જે પ્રમાણે અવયવોમાં નાક મુખ્ય છે તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીપર નાસિક એ ગોદાવરીના કાંઠા નજીક મુખ્ય છે. અગ્ની માહેશ્વર લોગ કપાલેશ્વર નામનું હોઈ અરુણા, વરુણા આ નદીઓને ગોદાવરી સાથે સંગમ થાય છે. ગંગા ઉતરે વહેતી, ગોદાવરી દક્ષિણે વહેતી, અને પથોણી પુર્વે વહેતી આ નદીઓ અત્યંત પુણ્યદાયક છે. જ્યાં ગોદાવરી દક્ષિણે વહે છે ત્યાં દાન સુફલભિ હોઈ અત્યંત પુણ્યકારક છે. નર્મદા કાંઠે તપશ્ચર્યા કરવી મારી, જનહરીને કાંઠે મરવું મારું, કુરેશ્વરમાં દાન આપવું હિતકર પણ ગોદાવરી કાંઠે જે આ ત્રણે થાય તે પુણ્યદાયક થાય છે. વગેરે પુરાણમાંથી જોતાં આ બંને ક્ષેત્રો ધણાજ પુણ્યકારક હોઈ આંધ્ર, દાનાદિક કરવા સારું થોગ્ય છે.

નાસિકની મુગણી હકીકત. - આ ક્ષેત્રની પ્રાચીનતા ઘણીજ મોટી હોવાનું જણાય છે. આ ક્ષેત્ર ચાર યુગમાં પ્રસિદ્ધ હોઈ યુગયુગમાં કાંઈ જુદાં જુદાં કારણોને લીધે જુદાં જુદાં નામો પડતાં ગયાં હતાં. કૃતયુગમાં ગોદાવરી આ પ્રદેશમાં વિરાજમાન થઈ તે વખતે આ ક્ષેત્રનું નામ ગોદાક્ષત્ર હતું. આગળ શિવ અને વિષ્ણુ અહીં રહેવાનું થવાને લીધે તેને હરીહરક્ષેત્ર એવા લાગ્યાં ત્રેતાયુગમાં રામઅંદ્રજીએ અહીં વનવાસના કારણથી પંચવટીમાં રહીને ગોદાવરીના કાંઠે આંધ્ર દાન વીગેરે કરી પોતાના પિતૃગણને ઉદ્ધાર કર્યો તેથી તેને રામક્ષેત્ર કહેવા લાગ્યાં. બ્રહ્મદેવે બ્રહ્મતીર્થ આગળ પદ્માસનાપર અહીં તપશ્ચર્યા કરી તે કારણથી આનું પદ્મનગર નામ પડ્યું, આગળ ખર, દુષણ અને ત્રીશીર આ ત્રણ મહા શક્તિવાન અને પરાક્રમી રાક્ષસો ઘાંઘા જેવા થતુ રહેતાં

હતા તેથી તેનું ત્રીકંટક નામ પડ્યું. આગળ રામચંદ્રજીએ આ ત્રણ રાક્ષસોને મારી નાખી સ્ત્રી વર્ગોને આ સ્થાન ભય રહીત કરી આપ્યું તેથી લોકવર્તી વધતી જવાને બાધે આનું નામ જનસ્થાન એવું પડ્યું. રાવણની બહેન શુર્પણખાનું બદ્ધમણે નાક કાપ્યું મુખમાં આથી આનું નામિક એવું નામ પડ્યું. આગળ મોગલ બાદશાહમાંના ઔરંગઝેબ બાદશાહે શાંત, રમણીય હવા જોઈ અને બાગ બગીચાની ઉપવન સોભા નિહાળી અને યુલછનાબાદ નામ આપ્યું. આપ્રમાણે આ સ્થળને જુદાં જુદાં વખતે, જુદા જુદાં કારણોપરથી જુદા જુદાં નામો પડતાં ગયા.

સામાન્ય યાત્રા આવસ્યકતા.

ગરુડ પુરાણે ॥ પુત્ર દ્રવ્યાદિ સંત્યજ્ય તીર્થ વ્રજતિયો નરઃ ।

બ્રહ્માદ્યા દેવતા તસ્ય તુષ્ટિં પુષ્ટિં દદાતિહિ ॥

કૌર્મે ॥ યત્ર સ્નાનં જપો હોમઃ શ્રાદ્ધં દાનાદિકં કૃતં ॥

પૈકશોમુનિ શ્રેષ્ઠાઃ પુનાત્યાસત્તમં કુલં ॥

ભારત માત્સયોઃ ॥ અગ્નિષ્ટોમાદિભિર્યજ્ઞૈરિષ્ટા વિપુલ દક્ષિણૈઃ ।

નક્ત્ત્વફલમવાપ્નોતિ તિર્થાભિ ગમનેન યત્ ॥

તથા ॥ અજ્ઞાનેનાપિ યસ્યેહ તીર્થયાત્રાદિકં ભવેત્ ।

સર્વ કામ સમૃદ્ધઃ સ્યાત્ સ્વર્ગે લોકે મહિયતે ॥

જો કોઈ પુત્ર અને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી જત્રાએ જાયછે તો તેથી બ્રહ્માદિ દેવ તેનીપર સંતુષ્ટ થઈ શાંતી આપેછે. જો યાત્રાની જગ્યાએ સ્નાન, જપ, હોમ, શ્રાદ્ધ, દાન વગેરે કરે તો તે ઠેકાણે કરેલ વિધીમાનાં એક એક કર્મો તેની સાત પેઠીને તારે છે. ધણી દક્ષણ આપી, અગ્નિષ્ટોમાદી યજ્ઞથી જે ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી તે ફળ તીર્થ યાત્રાના યોગથી પ્રાપ્ત થાયછે. તેમજ અજ્ઞાનતાથી જો તીર્થ યાત્રા થાય અગર અને તો તેની ( યાત્રા કરનારની ) સર્વ ઈચ્છા પરિપુર્ણ થઈ તે સ્વર્ગ

લોકમાં પુજ્ય ગણાય છે. ગોદાવરીની જાત્રા કરવાનો અધિકાર ચાર વર્ગુ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શુદ્ર આ સર્વને છે.

ગોદાવરી યાત્રા આવસ્યકતા.

બ્રહ્મપુરાણૌ ॥ પંચાનામપિ ભૂતાનામાપઃ શ્રેષ્ઠતમામતાઃ ॥

તત્રાપિતીર્થં ભૂતાસ્તુ તસ્માદાપઃ પરાસ્મૃતાઃ ॥

તાસાં ભાગીરથી શ્રેષ્ઠા તસ્યાયા ગૌતમત્વયા ॥

ઝાનીતાસા તદા ગંગા અસ્યાનાન્યુચ્છુમાબહં ॥

વ્ર. પુ. ॥ સ્વર્ગેભુવિતલે વાપિ તીર્થં બહુ ગુણોદયં ।

સઘન્યદેશો મંતવ્યો યત્ર ગોદાવરી નદી ॥

પૃથ્વીવ્યામપિકૃત્સ્નાયાં સપ્રદેશોતિ પાવનઃ ॥

પાંચ મહાભુતોમાં પાણી એ એક દેવતા ગણાય છે તેમાં તીર્થ સ્થળમાં હોએલું પાણી વિશેષ પુજ્ય ગણાય છે. તે સર્વમાં ભાગીરથી છે. પૃથ્વીપર આસિવાય બીજી નથી. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ આ ઠેકાણે બહુ ગુણુદાયક બીજી તીર્થ નથી. જે પ્રદેશમાંથી ગોદાવરી નદી વહેછે તે પ્રદેશ પૃથ્વીમાં અત્યંત ધન્યકારક અને પવિત્ર મનાય છે.

આ પૃથ્વી અલ્પહૃત્યાદિ પાતકોનો નાશ કરવાની શક્તિ ગોદાવરીમાં હોવાને લીધે અને સર્વ તીર્થો કરતાં અધીક ફળ આપવાની તેમાં શક્તિ હોવાને લીધે ગોદાવરી ગંગાની જાત્રા કોઈ પણ વખતે કરવા સંબંધી શાસ્ત્ર કહેછે. તેમાં વિશેષ કરી

સ્કાન્દે ॥ યસ્યાંતિથૌ મૃગેન્દ્રેણ યુક્તોદેવ ગુરુમંથેત્ ।

॥ તસ્યાં તુ ગૌતમોસ્નાનં કોટિ જન્માષ્વનાશનં ॥

બ્ર. પુરાણે ॥ તીર્થાનિ નદ્યશ્ચ તથા સમુદ્રઃ । ક્ષેત્રાણપરણ્યાનિ

તથાશ્રમાશ્ચ । વસંતિ સર્વાણિચ વર્ષમેકં । ગોદાતટે સિંહગતે સુરેન્દ્રે ॥

સ્કાન્દે ॥ ષષ્ઠિ વર્ષ સહસ્રાણિ ભાગીરથ્યવગાહનં ।

સકુદ ગોદાવરી સ્નાનં સિંહસ્યેચ વૃદ્ધસ્પતી ॥

પામે ॥ ઉલ્લંઘ્ય ગૌતમી ગંગા તીર્થાન્યન્યાનિ સેવતે ।

સિંહસ્થિતે સુરગુરૌ સયાતિ નરકં ધ્રુવં ।

વામન પુરાણેષિ ॥

યદા સિંહે ગુરુપાતિ દેવા શ્વદ્રં પુરોગમાઃ ।

વાપી કૂપ તડાગાશ્ચ સુશ્વેતઃ પલ્વલા અપિ ।

વર્ષમેકંહિ તિષ્ઠંતિ મર્જંતિચ દિને દિને ।

બ્રહ્મવૈવર્તે ॥ અશ્વમેધ ફલંચૈવ લક્ષ્મણોદાનજં ફલં ।

પ્રાપ્નોતિ સ્નાનમાત્રેણ ગોદાપાં સિંહગે ગુરૌ ।

જે તિથીએ દેગુરૂં સિંહરાશીમાં આવેછે તે તિથીના સમયે ગંગાનું સ્નાન કરવાથી કરીડો જન્મના એકલાં થયેલાં પાપોનો નાશ થાયછે સિંહનો ગુરૂં થતાં સર્વે તીર્થો, નદીઓ, તેમજ સમુદ્ર, ક્ષેત્રો, અરણ્યો, ઋષિ આશ્રમો વગેરે એક વર્ષ સુધી ભાગીરથીનું સ્નાન કર્યાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાયછે તે ફળ સિંહસ્થ પર્વણીમાં ગૌતમી ગંગામાં એક વખત સ્નાન કરવાથી મળેછે.

ગૌતમી ગંગાનું ઉલ્લંઘન કરી સિંહસ્થમાં અન્ય તીર્થોનું સેવન કરનાર નિશ્ચયથી રૈરવ નરકમાં જાયછે. જે કોઈ મૃત્યુલોકમાં જન્મી સિંહસ્થમાં ગુરૂં હોવા છતાં ગોદાવરી ગંગાનું સ્નાન કરતો નથી, તે જીવતો રહી મર્યા મુજબ છે. જ્યારે સુર ગુરૂં સિંહ રાશીમાં આવેછે ત્યારે ધંદ્ર પ્રજ્વલિત સર્વ સુરગણ, નદીઓ, કુવા, તળાવો, ઝરાઓ વગેરે એક વર્ષ સુધી ગૌતમી ગંગામાં સ્થાન કરી દરરોજ તેમાં સ્નાન કરેછે. ગોદાવરી ગંગામાં એક વખત નાહવાથી અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ, એક લાખ ગોદાનનું ફળ મળેછે; પણ જ્યારે સિંહસ્થમાં ગુરૂં આવે છે ત્યારે આ ફળ એક વખતજ સ્નાનથી મળેછે. વગેરે વચનો પરથી દૈરક માણસે સિંહસ્થમાં ગોદાવરી યાત્રા જરૂર કરવી તે અત્યંત સાફ છે. સિંહસ્થમાં આંદીના સિંહપર યોનાનો ગુરૂં કરી ગોદાવરીની મુર્તિ આંદીની કરાવી તેની

પુખ્ત કરવાથી સિંહસ્થ પાત્રાનું તમામ ફળ પ્રાપ્ત થાયછે એવું સ્કંદ પુરાણમાં લખેલ છે.

યાત્રાક્રમ.

હંમેશાં વ્યંબક અને નાસિક આ બંનેને ક્ષેત્રો સિંહ રાશીમાં ગુરુ આવતાં વિશેષ પવિત્ર, દેવીક અને ધાર્મિક કર્મ કરવાને ધણાંજ ફલમળે.

ત્રિસ્થલી સેતૌ સામાન્ય પ્રઘટ્ટકે ॥

ગંગાસંપ્રાપ્ય યોધીમાન્ મુંડનં નૈવ કારયેત્ ।

ક્રિપાસ્તસ્યાક્રિયાસ્સર્વા ર્તાંર્થદ્રોહી મહેન્નરઃ ॥

તિથૈદુશેશ્વરે; ત્રિસ્થલી સેતૌ સામાન્ય પ્રઘટ્ટકે ॥

ગંગાપ્રાપ્ય સરિચ્છેષ્ટાં વપનં યો ન કારયેત્ ।

સકોટિ કુલસંયુક્ત આકલ્પં રૌરવં વ્રજેત્ ॥

જો કોઈ પણ માણસ ગોદાવરીનું દર્શન થતા મુંડન કરાવતો નથી તો તે તીર્થદોહી થાયછે અને પોતાનો કરોડો કુળ સહીત ધણાં કાળ સુધી રૌરવ નર્કમાં બળછે અને તેને કરેલાં સર્વકૃત્યો નીકળ થાયછે.

ગંગા પ્રાપ્તી એટલે જ પ્રદેશમાં ગંગા હોય ત્યાં જવું.

ત્રિસ્થલી સેતૌ સ્કાન્દે ॥

તીરાદ્રવ્યૂતિ માત્રંતુ પરિતઃ ક્ષેત્રમુચ્યતે ।

અન્નદાનં જપોહોમો ગંગાયાનાન્ન સંશયઃ ॥

તત્રૈવ ભવિષ્યે ॥ એક યોજન વિસ્તીર્ણા ક્ષેત્રસીમા તટદ્વયે ॥

ગંગાસીમા નલંઘતિ સર્વપાપાન્ય શેષતઃ ॥

દિશોદશ પલાયંતે સિંહ દૃષ્ટ્વા યથા મૃગઃ ॥

તીર્થગીઃ જગ્યા એટલે કાંઈથી જો ગાઉ દુર હોય તે ઠેકાણે જપ તપ, હોમ, દાન કરવા યોગ્ય છે સર્વ પાપો ગોદાવરીના ક્ષેત્રની હદમાં આવી શકતાં નથી અને જે પ્રમાણે હરણ સિંહને જોઈને દશ દીશામાં નાસી બળછે તેમજ ગોદાવરીનું દર્શન થતાંજ સર્વ પાપોનો નાશ

યાય છે. આવી આ સાધારણ યાત્રાનો નીચમ સાત્ર પ્રમાણે છે તથાપી નાસિક અને ત્ર્યંબક આ બે ક્ષેત્રો સંબંધી વધારે યાત્રાક્રમ એવો છે કે. **સ્કાન્દે સિંહસ્થ માહાત્મે ॥ આદૌગત્વા જનસ્થાને સ્નાત્વાચ વિધિ પૂર્વકં ॥**

॥ શ્રાદ્ધદાનાદિકં કુર્યાત્ તતોદૃષ્ટ્વા જનાર્દનં !

પંચવટ્યાં રામચંદ્રં તતો ગચ્છેત્તુ ત્ર્યંબકં ॥

કુશાવર્તે નરઃસ્નાત્વા શ્રાદ્ધ દાનાદિકઃ ॥

કૃત્વા તુ ત્ર્યંબકં પશ્ચેચ્છંકરં લોકશંકરં ॥

પુનર્દૃષ્ટ્વા પંચવટ્યાં રામચંદ્રં દયાર્ણવં ॥

ગચ્છેત્તુ સ્વગૃહે પશ્ચાદેષ યાત્રા ક્રમઃસ્મૃતઃ ॥

શિવ પુરાણે ॥ દૃષ્ટ્વા રામં પંચવટ્યાં તતો દેવં તુ ત્ર્યંબકં ॥

પશ્ચેત્પુના રામચંદ્રં દેષયાત્રા ક્રમઃસ્મૃતઃ ॥

નાસિક અહીં યાત્રાના હેતુથી ગયાં પહેલા ત્યાં વિધિપૂર્વક મુંડન આદ્ય વગેરે કરી પંચવટીમાના શ્રીરામચંદ્રજીનું દર્શન કરવું પછી ત્ર્યંબકેશ્વર જઈ કુશાવર્તાપર આદ્ય દાન વગેરે કરીયા કરી શ્રી ત્ર્યંબકેશ્વરના દર્શન કરવાં ફરીથી પાછાં પંચવટીમાં આવી શ્રીરામચંદ્રજીના દર્શન કરી પછી પોતાના ઘેર જવું આવી રીતે આ યાત્રાક્રમ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેમજ

શિવપુરાણે ॥ ક્રમમુલંઘ્ય યોગચ્છેત્તસ્ય યાત્રાતુ નિષ્ફલા ॥

કૃતં દાનાદિકં યદ્યત્તત્ સર્વમકૃતં ભવેત્ ॥

જો કોઈ ઉપર કહેલાં ક્રમો છોડી ચાલશે તો તેની જાત્રા નિષ્ફળ થઈ જે જે દાન વગેરે કર્યા હશે તે તે સર્વ ફાકટ જશે. તેવીજ રીતે શિવ પુરાણમાં પણ માં અધ્યાયમાં જોતિશીંગ શ્રી ત્ર્યંબકેશ્વરજી માહાત્મ કહેયું છે તેમાં ૪૬ માં શ્લોક.

પૂર્વે ગંગાતતો વિષ્ણુઃસ્થિતઃકિં દુર્લભં ભવેત્ ।

આજન્મ મરણાદ્વાસા દ્વારાણસ્યાં તુયત્ફલં ॥

તત્ફલં યામમાત્રેણ પંચવટ્યાં નિવાસિનઃ ।



पूर्वं शमं ततो देवं इयं बंकं लोकशंकरं ॥

गंगाद्वारं चतद्रष्टवा कोवा पापैर्नमुच्यते ॥

જો ઠેકાણે પહેલી ગંગા પછી વિષ્ણુએ આવી વાસ કર્યો તે ઠેકાણે ન મળવા સરખું એવું શું છે ? કાશી ક્ષેત્રમાં જન્મથી તે મરણ કાળ સુધી રહેવાનું જો ફળ મળે છે તેજ ફળ પંચવટીમાં એક પ્રહર સુધી રહેવાથી મળે છે. પહેલાં આરામનું દર્શન, પછી શ્રી વ્યંબકેશવરનું દર્શન, ગંગાદ્વારાનું દર્શન કરી પાપથી કોણ મુક્ત નહીં થાય ? જેણે આ ઠેકાણે સ્નાન કર્યું તે જીવન મુક્ત છે તથાપી કોઇ એમ કહે છે કે

स्कान्दे ॥ प्रमादाद्यो नरो मूलं हित्वान्पत्र विशेष भाक ॥

करोति मुंडनं श्रावं रौरवंचाधि गच्छति ॥

જો કોઇ મુળ ગંગા છોડી બીજી યાત્રાએ કરે છે તેને દુર્ગતી પ્રાપ્ત થાય છે આલો આ શ્લોકનો અર્થ કહે છે, પણ તેનો અર્થ તેવો નથી. જો કોઇ મુળસ્થાને આવી મુળસ્થાન કરતાં બીજે ઠેકાણે ગોદાવરી મહાત્મ વિશેષ છે એમ માની મુળસ્થાનનો ત્યાગ કરી બીજા ક્ષેત્રમાં મુંડન વગેરે યાત્રા કરે છે તેને દુર્ગતી પ્રાપ્ત થાય છે. મુળસ્થાનથી સમુદ્રના સંગમ સુધી ગોદાવરીના મહાત્મને વિશે જોની પુત્ર્ય ભાવના છે તેને જોઇએ તે જગ્યાએ મુંડન આદી યાત્રા વિધી કરવી અને એમ કરવાથી તેને પહેલાની દુર્ગતી વગેરે દોષ પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમજ શ્રી ગોદાવરીનું મુળસ્થાન એટલે શ્રી વ્યંબક ક્ષેત્રથી પશ્ચિમ બે કોશ પર 'અત્તાદ્રિ' નામના પર્વતની શીખરે છે.

શ્રી ગોદાવરીના ઉત્પત્તિસ્થાનથી વ્યંબક, વારાહકપોત, કાર્તિકેય, કૃતિકા વગેરે પાંચ તીર્થો પછી કુશાવર્ત એ છઠ્ઠું તીર્થ છે, એવું 'અત્તા-પુરાણમાં ગૌતમી મહાત્મમાં 'અત્તાદેવે નારદને કહ્યું' છે આપરથી

गंगासंप्राप्य योधीमान् मुंडनं नैव कारयेत् ॥

मुंडनं चोपवासश्च सर्व तीर्थेष्वयं विधिः ॥

અકાલે વ્યથા કાલે તીર્થે શ્રાદ્ધંચ તર્પણં ॥

અવિલંબેન કર્તવ્યં નૈવ વિઘ્નં સમાચરેત ॥

વગેરે ત્રોત્થલી ક્ષેત્રના વચ્ચેના પરથી શ્રીગોદાવરી આ પ્રસિદ્ધ મહા તીર્થ હોવાને લીધે જે ઠેકાણે ગોદાવરીનું દર્શન પહેલાં થાયછે ત્યાંજ મુંડન વગેરે વિધી કરવી જોઈએ. તેમાં નાસિક અને વ્યવક આ બે પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રો હોવાથી બીજા સ્થાનો કરતાં એ ઠેકાણે મુંડન વગેરે કરવાથી પુણ્યદાયક છે પણ આદૌ ગત્વા જનસ્થાને વગેરે યાત્રા કર્મથી જોણે નાસિકમાં ગોદાવરીનું પ્રથમ દર્શન થાય છે તેને નાસિકમાં મુંડન શ્રાદ્ધાદિ વિધી કર્યા પછી બીજા ક્ષેત્રોએ જવું એવું શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત છે. વે. શા. સં. વિદ્વદ્વા મહામહોપાધ્યાય ગોપાળાચાર્ય કરાડકર નિ. અભિજ્ઞ બહાદુર શિંદે સરકાર એમનાં સરખાં વિદ્વજ્ઞોએ પણ કબુલ કરેલો દરેક ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે.

યાત્રા કાલ નિર્ણય.

ત્રિસ્થલી સેતૌ ॥ ગોદાવર્યાં ગયાપાંચ શ્રાંશૈલે વ્રહ્મણ દ્વયે ॥

સુરાસુર ગુરુણાંચ મૌલ્ય દોષન વિચતે ।

અધિમાસે જન્મદ્યૈ અસ્તેચ ગુરુશુકયોઃ ।

તીર્થ યાત્રા ન કર્તવ્યા ગયાં ગોદાવરી વિના ।

આપરથી ગોદાવરી, ગયા અને શ્રી શૈલ એ યાત્રા કરવા માટે અંદર સુર્ય ગ્રહણો, ગુરુ શુક્રનો અસ્ત, અધિકમાસ, અને જન્મ નક્ષત્ર વગેરેનો દોષનથી. ગોદાવરી ને ગયા યાત્રા આ બે શિવાય બીજા યાત્રા અધિકમાસ, જન્મ નક્ષત્ર, ગુરુ શુક્રનો અસ્ત અને સિંહરથમાં થતી નથી.

તીર્થયાત્રા કરનારનું કર્તવ્ય.

નિર્ણયસિંધો ॥ મુંડનં જીવવાસશ્ચ સર્વ તીર્થેષ્વપ્યં વિધિઃ ।

જર્જરિત્વા કુલક્ષેત્રં વિશાલં વિરજંગયાં ॥

કાશિચંદ ॥ તીર્થોપવાસઃ કર્તવ્યઃ સિરસો મુંડનં તથા ।

શિરોગતાનિ પાપાનિ યાંતિ મુંડન યોગતઃ ।

તથા ॥ ઉદકં શોણિતં દદ્યાત્ પિંડ દદ્યાત્ મેઘ્યવત્ ।

નોપતિષ્ઠતિ તત્સર્વં યોચિના મુંઢિતં શિરઃ ।

સર્વ મહાતીર્થોના ઠેકાણે યાત્રાળુઓએ ગોદાવરી ગંગાનું દર્શન થતાંજ મુંડન, ઉપવાસ કરવાજ જોઈએ. માત્ર કુરુક્ષેત્ર, અદ્રિદાશ્રમ, લો-  
ણુર અને ગયા એ ક્ષેત્રો ખાદ કરી ઉપરની ક્રીયા કરવી જોઈએ. તીર્થમાં  
અપવાસ અને મુંડન એ કરવાંજ જોઈએ. મુંડન કરવાથી મરુતક પરના  
પાપોનો નાશ થાય છે. જેને મુંડન ન કરાવ્યું હોય તેના પિતૃઓને પાણી  
એટલે લોહી અને આંધ વખતે પિંડ એટલે માંસ આપ્યા બરાબર છે.  
આપરથી ગોદાવરીએ પ્રસિદ્ધ મહા પવિત્ર તીર્થ હોવાથી ઉપર કહ્યા  
પ્રમાણે મુંડન વગેરે વિધી કરવીજ જોઈએ.

ત્રિસ્થલી સેતૌ ॥ સંવત્સરે દ્વિમાસોને પુનર્સ્તીર્થં વ્રજેદ્યદિ ।

મુંડનંચોપવાસશ્ચ તતો યત્નેન કારયેદિતિ ॥

દશ મહીના પછી કોઈ આ તીર્થ પર આવે તો તેને ફરીથી ઉપવાસ  
અને આંધ અવરોધ કરવા જોઈએ. દશ મહીનામાં તેજ તીર્થ ફરી પ્રાપ્ત  
થશે તો મુંડન વગેરે કરવાની જરૂર નથી. યાત્રા કરતી વખતે યાત્રાળુ-  
ઓએ કોઈ પણ રાજ, દેવતા, ગુરુ, એમનું દર્શન ખાલી હાથે કરવું નહીં.  
તેથીજ ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવાં પહેલાં સિંહરથ મહાત્મ અધ્યાય ૧૩  
માં કહ્યાં પ્રમાણે

મહા ફલૈઃ સમાયુક્ત સ્વર્ગ્યદાનં સમાચરેત્ ॥

કૂખ્માંડં નારિકેલંચ કપિત્થં પનસં તથા ॥

કદલી માતુર્લિંગંચ દ્યાન્નસસમહા ફલં ॥

કોહળુ, નારીયેળ, કોહું, ફણસ, કેળાં, અને મહાળુંગ ( દક્ષિણમાં  
કહેવાતું ફળ ) અને ટેરી આ સાત મહા ફળો જઈ અર્ધ આપી સ્નાન

કરવું પછી મુંડન વગેરે કર્મ કરી મંત્ર સ્નાન સાથે દેહ શુધી સંપાદન કરી ગૌ વગેરે દશદાન કરી, પિતૃઓને તર્પણ કરી આધ્ય વગેરે કરવું.

ખીભ દીવસે જે ઠેકાણે યાત્રા કરી હોય તે ઠેકાણેના મુખ્ય મુખ્ય દેવતાઓના પુબ્બેનો અભીષેક, નીવેદ અર્પણ કરી, 'બ્રાહ્મણ ભોજન કરી તિર્થ યાત્રાની સમાપ્તી કરી પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવું.

### નાસિક-પંચવટીનાં તીર્થો.

નાસિકની પશ્ચીમે છ માઈલ દુર આવેલો ગોવર્ધન ગંગાપુર અને અગ્ની કોણમાં માઈલ દોઢ માઈલ દુર આવેલું તપોવન આમાં ગોદાવરીના બેટમાં ઘણી સ્નાન કરવાની જગ્યાઓ છે જેને તીર્થો અથવા ધાર્મિક કુંડો કહેવામાં આવ્યાં છે. આ તીર્થો પુરાણમાંનાં પુરુષોના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ત્રણ કુંડો સિવાય બાકીના કુંડોના નામો તેમને બંધાવનાર માણસોનાં છે. બધાં મળી ચોવીસ તીર્થો છે. તેમાંના અગ્યાર ગોવર્ધન અને નાસિકમાં અને દસ સુંદર નારાયણનાં પગથીયાંથી તે મુક્તેશ્વરના દેવળ સુધી છે. ગોવર્ધન-ગંગાપુર અને નાસિકમાં અગ્યાર તીર્થો છે તેનાં નામોઃ—ગોવર્ધન, પિતૃ, ગાલવ, બ્રહ્મ, ઋણમોચન, કણ્વ અથવા ક્ષુધા, પાપનાશન, વિશ્વામિત્ર, શ્વેત, કોટી અને અગ્ની.

ગોવર્ધન તીર્થ—આ ગોવર્ધન ગંગાપુર પાસે છે. આ તીર્થ સંબંધી એવી સમજણ છે કે અહીં એક ગાયનું દાન કરવાથી ખીલે ઠેકાણે હજાર ગાયો દાન કરવાં જેવું છે. ગોદાવરી મહાત્મમાં આબદલ એવી કથા છે કે અહીં પૂર્વે જબાશી નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તે ખેડૂત હોઈ તેની પાસે ઘણી ગાયો અને ઘણા બળદો હતાં. તે તેમને બહુજ હેરાન કરતો હતો આથી સર્વે ઠોરે કામધેનુ પાસે ગયાં. કામ-

ધેનુએ નંદી પાસે જવાં કહ્યું અને બ્યારે નંદીએ શિવને કહ્યું ત્યારે  
 સર્વે ગાયોને પૃથ્વીપરથી સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવી. ગાયો નહીં હો-  
 વાથી દરરોજના અગ્નીકૃત્યો બંધ થયા આથી કોંધાયમાન થયેલાં દેવ  
 અને બુતો બ્રહ્મદેવ પાસે આ તકરાર લઈ ગયાં, બ્રહ્મદેવે તેમને વિષ્ણુ  
 પાસે, વિષ્ણુએ તેમને શિવ પાસે અને શિવે તેમને નંદી પાસે જવા  
 કહ્યું. નંદીએ તે દેવાને આ તીર્થના ઠેકાણે ગાયો ચારવા કહ્યું. તે  
 મુજબ સર્વે ગાયો પૃથ્વીપર લાવ્યાં અને પહેલાં પ્રમાણે શાંતી પથરાઈ.  
 અહીં મહાદેવના દેવળમાં જવું એટલે બીજે ઠેકાણે સોનાના ડુંગરનું  
 દાન કરવા જેવું પુણ્ય છે. પિતૃતીર્થ.—આ તીર્થ ગોવર્ધન તીર્થની  
 દક્ષિણે છે. આ તીર્થમાં સ્નાન કરવું અને મરણ પામેલાં આત્માને  
 પાણી આપવું એટલે સ્વર્ગમાં જશે. મળે એવી સમજ છે. ગાલવ તીર્થ—  
 આ તીર્થ પિતૃતીર્થ જેવું જ પવિત્ર છે. આને પુરાણમાનાં ગાલવ રૂપીનું  
 નામ આપેલ છે. એમાં સ્નાન કર્યાથી પાપો જતાં રહી, બ્રહ્મ લોકમાં  
 જગા મળેછે. બ્રહ્મતીર્થ—આ ગાલવ તીર્થની પાસે છે. આમાં સ્નાન  
 કરવાથી બીજો જન્મ બ્રાહ્મણનો થાયછે અને જે સ્નાન કરેછે તેને  
 મનથી તેમજ દષ્ટી ધરિવરનું દર્શન થાય છે. કશુભાચન તીર્થ—  
 આ બ્રહ્મતીર્થની પાસે છે. આની અંદર સ્નાન કરવાથી કરજ મુક્ત  
 થવાંય છે, અને અહીં સ્નાન કરનારો ત્રીવિધ તાપથી મુક્ત થાય છે.  
 કણ્ય અવથા ક્ષુધાતીર્થ—આ તીર્થ કશુભાચન તીર્થની પાસે છે.  
 આ તીર્થની કથા એવી છે કે આ તીર્થની આસપાસ પૂર્વે કણ્યરૂપી  
 રહેતાં હતાં. તે ફરતાં ફરતાં ગૌતમ નામનાં જૈન સાધુના આશ્રમ  
 આગળ આવ્યાં. તે વખતે બપોર થવાથી કણ્યને ભુક લાગી ને  
 થાકી ગયાં હતાં તોપણ તેમને તે જૈન સાધુના આશ્રમે જોકે ઘણું અન્ન  
 હતું તોપણ ત્યાં તેને ખાધું નહીં. પછીથી કણ્ય રૂપીએ નદીના કાંઠે બેસી  
 ગંગાની અને અન્નપુર્ણાની સ્તુતિ કરી. તેની પ્રાર્થના સાંભળી ગંગાને

અને અન્નપુર્ણિને દયા આવી અને તેઓએ સુર્તી સ્વરૂપે આવી કણ્વ રૂપીની ભુખ શાંત કરી અને એમ કહ્યું કે આ જગ્યાએ તારા જન્મ જો કોઈ અમારી પ્રાર્થના કરે તો કોઈપણ વખત અન્ન વગર રહેશે નહીં.

પાપનાશન તીર્થ—આ તીર્થ ગોવર્ધન ગંગાપુરની પૂર્વ બાજુએ એક માઈલપર સોમશિવર દેવળના પગથીયાં પાસેજ છે. આમાં સ્નાન કર્યાથી મહારોગનો નાશ થાય છે એમ કહેવામાં આવેછે. વિરવામિત્ર તીર્થ—આ તીર્થ પાપનાશન તીર્થની પાસેજ છે. અહીં દુકાળમાં વિગ્વામિત્ર રૂપીએ એક મરેલા કુતાના માંસનું યજ્ઞ કરી ઈંદ્રાદિ દેવોને ખુશ કર્યાથી રૂપીની ઇચ્છાનુસાર પૃથ્વીપરના દુકાળનો નાશ થયો. રવેત તીર્થ—આ તીર્થ વિરવામિત્ર તીર્થની પાસે છે. આમાં સ્નાન કરવાથી સ્ત્રીઓનું વાંઝીયાપણું જતું રહેછે એમ કહેવામાં આવેછે. અહીં રવેત નામનો ધ્રુવલુ રહેતો હતો. તે શિવની પુજા કરતાં મરી ગયો અને પાછો સજીવન થયો. કારણ શિવની પુજા કરતાં માણસોનો પ્રાણ હરણ કરવા બદલ યમને ભૂતે મરવું પડ્યું. શિવની અને વિઠ્ઠલની પુજા કરવા વાળા માણસને ફરી કોઈ પણ વખત ન મારવાની કબજાતથી યમને શિવે જીવતો કર્યો.

કોટીતીર્થ—નાસિકની પશ્ચિમિ એક માઈલપર અને ગોવર્ધન ગંગાપુરની પૂર્વે ચાર માઈલપર આ તીર્થ છે. એને પગથીયાં છે, અને અહીં કોટરેવર મહાદેવનું દેવળ છે. આ બદલ એવી કથા છે કે આ ઠેકાણે અધકાસુર રાક્ષસનું અને શંકરનું મોટું યુદ્ધ થયું તે વખતે શંકરના શરીરપર જે પરમેવો આવ્યો તે ગોદાવરીને મળ્યો. આથી આ તીર્થ થયું. મહાદેવના શરીરથી નીકળેલા સાડાતણ કરોડ તીર્થોમાનું, આ એક તીર્થ છે. અગ્નિતીર્થ—નાસિકની પશ્ચિમિ અર્ધા માઈલપર મહાર ટેકરી પાસે છે. તેની પાસે સાધુ લોકોનો મઠ છે જે દોઢસો વર્ષ અગાઉ બાંધેલ છે. આ તીર્થના પાણી જખમોનો નાશ કરેછે એવું કહે

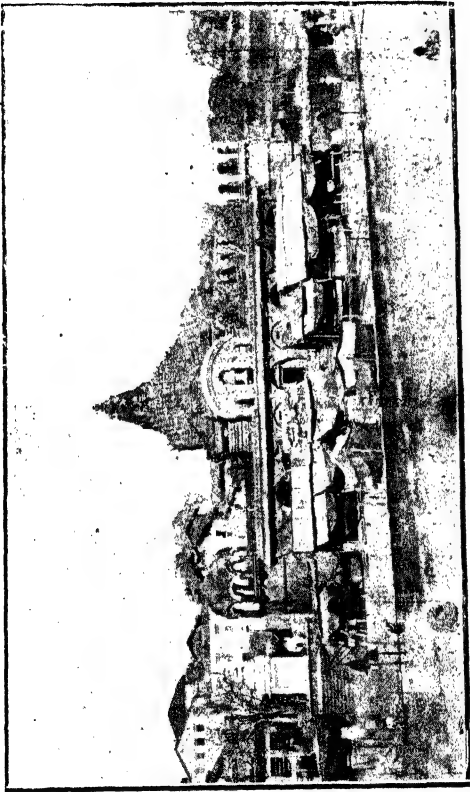
તે છે. અગ્નિનો રોગ આ કુંડમાં સ્નાન કરવાથી જતો રહે છે એવી  
જુલુમાં કથા છે.

નાસિકની હદમાં અને સુંદર નારાયણની નિરત્યે બદ્રિકા સંગમ અને  
સામે બ્રહ્મતીર્થ એવા તીર્થો છે. બદ્રિકા સંગમ આગળ એક નાનો કાંઠો  
ગોદાવરી નદીને મળે છે. આબદલ એની કથા છે કે પરમેશ્વર માણસસ્વરૂપે  
તેના ભક્તને દેખાયાં અને તેને એમ કહ્યું કે જો માણસ આ ઠેકાણે  
સ્નાન અને મારી સ્તુતી કરશે તો તેને હું આજ સ્વરૂપે દર્શન આપીશ.  
આ તીર્થમાં એવો ગુણ છે કે બુદ્ધી તીવ્ર થઈ વિકાસ પામે છે. આબદલ  
પુરાણમાંની કથાનો ભાગ એવો છે કે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ એ ઠેકાણે સ્નાન  
કયું. સૃષ્ટી નિર્માણ કરવાના કામમાં બુલ પડે નહીં તેથી તેને શાંત ચિત્તથી  
ધ્યાન કયું. તેની પાસેજ શિવ અને વિશ્ણુ રહેલા આવ્યા. શિવ પેઢી બા-  
ળુના કાંઠા પર આવેલાં પાંચવટીમાં કપાલેશ્વર થયાં અને વિશ્ણુ આ બા-  
ળુના કાંઠા પર સુંદર નાગાયણ થયાં આતીર્થ સારૂ એમ કહેવામાં આવે છે  
કે દેવગીરી ના પાંચમા યાદવરાવ રામચંદ્ર ( ઈ. સ. ૧૨૭૧-૧૩૦૯ )  
નું મંદીર અને ઈમારત બાંધનાર જે હેમાડપંત એને લંકામાંથી લા-  
વેલ પારસ આ કુંડમાં ફેંકી દીધો. તેનો શોધ કરવા સારૂ એક વખત તે  
કુંડ ખાતો કરતાં લોખંડની સાંકળની કડી સોનાની થઈ. તેથી આખો  
કુંડ ખાતો કર્યા પછી તે પારસનો પતો લાગ્યો નહીં શુક્લ તીર્થ—આતીર્થ  
બ્રહ્મતીર્થ અને રામ કુંડની વચ્ચે છે. સંકેદ તળ શરીર લગાડી જે કામ  
આ તીર્થમાં સ્નાન કરે છે. તેના પાપનો નાશ થાય છે. અસ્થિ વિલય  
તીર્થ—આ તીર્થ રામકુંડની બરાબર પશ્ચિમે છે, નાસિક આવનાર  
યાત્રાળુઓ તેમા મરેલ માણસાનો હાડકો નાખે છે તે હાડકાનું સાડતણ  
ધડીમાં પાણી થાય છે. એવો એનો મહીમા છે.

રામકુંડ અને નારાયણના દેવગની વચ્ચે રામગયા તીર્થ છે અને  
તેની સામે અરણ્યા, સૂર્ય, ચક્ર, અરિવળી, અને દશરવમ્બ એવાં પાંચ  
તીર્થો છે.

અરણ્ય—આ રામકુંડ આગળ ગોદાવરી નદીને મળેછે. આની પાસેજ સૂર્ય, ચંદ્ર અને અરિવની તીર્થો છે. આ તીર્થો સાડે એવી કથા છે કે સૂર્યની સ્ત્રી ઉષાથી સૂર્યનો તેજ મહન થઈ ચક્રયો નહીં તેથી તેને પોતાની જગ્યાએ પોતાના જોવીજ એક સ્ત્રી નીર્માણ કરી પોતાનાં છાકરાં તેને સ્વાધીન કર્યા અને આ શુભ વાત સૂર્યને ખબર નપડે તેખદલ તેની પાસે સોગન લેવડાવ્યાં પછી ઉષા કણ્વ રૂપીના મુપડામાં જઈ રહી. ખપોરે ઉપરની સ્ત્રીને સુર્યથી તણુ છાકરાં થયાં અને તેજ કારણથી ઉષાના છોરાની કાળજી લેવાનું તે બુદ્ધી મઠ. ઉષાના છાકરાંએ આ ખદલ તેના ખાપ આગળ તકરાર કરી. અને આ સ્ત્રી પોતાનીજ જનેતા છે કે કેમ તે ખદલ તેને શંકા ઉત્પન્ન થઈ. પોતાને ઠગ્યો એવો બ્રૂમ આંખાથી સૂર્ય પોતાની સ્ત્રી ઉષાની શોધમાં કણ્વ રૂપીનાં આશ્રમમાં આંખા તેને જોતાંજ ઉષાએ અશ્વિનીનું રૂપ લીધું અને જનસ્થાનની ખાજીએ નાસી પણ સૂર્યએ પણ અશ્વનું રૂપ ધારણ કરી તેને પકડી. તેટલા વખતમાં અરિવની કુમાર તેને થયો. અને તે દેવનો વેદ થયો તેથીજ તેની પુજા કરેછે. સુરતની પુર્વે છ માર્ગલપર અરિવની કુમારનું એક મોટું દેવળ છે. જે દીવસે સૂર્ય અને ઉષાનો મળાપ થયો તે દીવસે મોટા આનંદ થયો. તાપી અને યમુના જોણે નાસિકમાં અરણ્ય અને વરણ્યા અથવા વાઘાડી કહે છે તેઓ પોતાના મા ખાપને ( સૂર્ય અને ઉષાને ) મળવા સાડે જનસ્થાન આંખાં. બ્રહ્મા સૂર્યને મળવા સાડે આંખા અને તેને મિષ્ટા, અર્ધા, સાવિત્રી, ગાયત્રી, અને સરસ્વતી એવી પોતાની છાકરીઓ તેને આપી. જે વખતે સૂર્ય ઘોડા રૂપી થઈ ઉષા પાછળ દોડયો તે વખતે જનસ્થાનમાં—પંચવટીમાં બ્રાહ્મણોના, નાના છાકરા વેદનું પઠણે કરતાં હતાં તે આ ઘોડારૂપી સૂર્યને હર્યાં તેથી તેને તે છાકરાઓને આપ આપી પંચવટ એટલે પાંચ વડતા ઝાડો બનાવ્યાં. આ વડતા ઝાડો સિતાની શુંકા આગળજ છે. આખળ આ ઝાડો





પંચવટી-નારોશ કરનું દેવાલય અને તેના ઉપરની પ્રચંડ કંટો.



શ્રી રામચંદ્રજીના દર્શન વડે અસલ સ્થાંત્રીમાં આળ્યા. પંચવટી આ નામ ત્યા પાંચ વડના ઝાડો હોવાથી પડ્યું હશે એમ કહેવાય છે.

રામકુંડ અને બાલાજીની નજદીકમાં આવેલ સરસ્વતીની અંદર ગોદાવરીના સર્વ ભાગને પ્રયાગ અથવા હોમની જગ્યા કહેવાય છે. જ્યાં આ પોતાના ચક્રથી અહીં સુર્યનું તેજ આપ્યું કયું તેથી તેનું ચક્ર-તીર્થ નામ પડ્યું. આનીપાસે આરિવની તીર્થ છે. રામકુંડ અને નીલકંઠેશ્વરની વચ્ચેમાં દશાશ્વમેધ નામની પવિત્ર જગ્યા છે આ સખંધી એવી કથા છે કે સિતાના બાપ જનકે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવા સારું અહીં યજ્ઞ કર્યો. અને અહીંજ નીલકંઠેશ્વરનું જીર્ણોત્સવનું સ્થાપન થયું એવી સમજ છે. આગળ રાગયા તીર્થ છે અને તે નારાયણના દેવ-તાની સામે છે. આ ઠેકાણે શ્રી રામચંદ્રજીએ પિતૃઆધ્ય કર્યું તેથીજ ઉપર કહયા મુજબ આ તીર્થનું નામ પડ્યું. આ સર્વ મળીને દશ તીર્થો છે. આગળ મુકતેશ્વર નજદીક મેઘાતીર્થ અને ડોટી તીર્થ એવા બે તીર્થો છે. ગોદાવરીના નીચલા ભાગપર ડાબી બાજુના કીનારાપર અહિંયા સંગમ તીર્થ છે અને તેની પાસે મહીસાસુર છે. નાસિકના અગ્નિ પુણ્યાએ અર્ધા માઈલપર તપોવનના ભાગમાં કપિજ્ઞા સંગમ નામનું તીર્થ છે. આ ઠેકાણે કપિજ્ઞ રૂપી તપસ્વર્યા કરતાં હતાં. તે વખતે પૃથ્વીરૂપી કપીલા ગાયત્રી ધાર કાઢી પૃથુ નામના રાજાએ લોકોપોગી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી. ધાર કાઢતી વખતે જે દુધ નીચે પડ્યું તેનું પાણી થઈ ગોદાવરીમાં મળ્યું આથી આનું નામ કપિજ્ઞા-સંગમ તીર્થ પડ્યું. આ તીર્થની પાસે પાપ પુણ્યની કોટડીઓ એ નામથી પ્રસિધ્ધ થયેલી બ્રહ્મચોની, રૂદ્રચોની, વિષ્ણુચોની, અગ્નિતીર્થ, સુરિતતીર્થ અને સૈભા-વ્યતીર્થ એવા તીર્થો છે. અહીંથી દક્ષિણ બાજુએ એક માઈલપર બીજું પાપવિનાશન તીર્થ છે. અને તેનીપાસે ઘણી સમાધીઓ છે.

## ગોદાવરીમાંનાં કુંડો.

સુંદર નારાયણનો ધાટથી તે શુકતેરવરના દેવળ સુધી ગોદાવરીમાં આ સર્વે કુંડો છે. સુંદર નારાયણ પાસે નાસિકમાંથી પંચવરીમાં જવા સારું દક્ષિણે વિકટોરીઆપ્રીજ નામનો પથરનો પુલ છે. તેને દશ કમાનો છે. આ સર્વે કમાનની નીચે પથરના બંધારા છે. છઠ્ઠી કમાનમાંથી પાણી કાઢવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. અને આજ ઠેકાણેથી ખડક ફાડીને નીચે પાણી લીધેલું છે જેને તાસ કહે છે. આ ૪૩૦ ફુટ લાંબો, ૧૦ ફુટ પહોળો અને ૧૦ ફુટ ઉંડો છે. આ તાસ અને તેની પાસે મોટા માધવરાય પેશવાની મા ગોપીકાબાઈએ પોતાને સ્નાન, જપ, દેવની સેવા કરવા સારું એકાંત એવી એક મજાન નાની ચોરસ ઇમારત બાંધી છે. તાસની આગળ પહેલાં લક્ષ્મણ કુંડ આવે છે. આ કુંડ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં સર સુભેદાર મહાદેવ ગોવિંદ કાકડેએ બાંધ્યો એમ કહેવાય છે. આ કુંડમાં જીવતા પાણીના ઝરા હોઈ પાણી કોઈ પણ વખતે સુકાતું નથી. ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ માં જ્યારે ગોદાવરીનું બધું પાણી સુકાઈ ગયું તે વખતે આ કુંડમાં પાણી હતું. આથી આગળ ધનુષ્ય કુંડ છે. ધનુષ્ય કુંડ આગળ રામકુંડ છે. આ કુંડ અત્યંત પવિત્ર સ્થાન છે એમ સમજાય છે કારણ આમાં શ્રી રામચંદ્ર, તેમના પત્ની સિતા દેવી અને ભાઈ લક્ષ્મણ આ સર્વે સ્નાન કરતાં હતાં. આ કુંડમાં આસ્થિવિલય તીર્થ છે. આ ઇ. સ. ૧૬૬૬ માં સતારા જીલ્લામાંના ખટાવના જમીનદાર ચિતરાવે બાંધ્યો. અને ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં ગોપિકાબાઈએ તેનું સમાર કામ કરાવ્યું. હજારો યાત્રાળુઓ આ તીર્થમાં મરેલ માણસોના હાડકા લાવી નાખે છે. આમાં નાખેલાં હાડકાનું સાડાતણ ઘડીમાં પાણી થઈ જાય છે એવો આ કુંડનો મહીમા છે.

એકવસ્ત્રી સ્નાનવિધી—રામકુંડના ઈશાન્ય ખુલ્લામાં અરેણા નદી

ગોદાવરી નદીને ગામુખ સ્વરૂપથી મળેછે. આ સ્થાને વાંઝ્યાપણું જઈ સંતતી મળવવા, અને તે સંતતી ચિરાયુ રહેવા, તેવીજ રીતે અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવા વગેરે હજારો હેતુની સિંધી હાર દંપતી એટલે સ્ત્રી-પુરુષ આ બંને એક વસ્ત્ર પહેરી શાસ્ત્રોક્ત વિધીથી સ્નાન કરેછે તેજ સ્નાનને એક વસ્ત્રી સ્નાન કહેવાય છે.

ત્રિપિંડીવિધી:—જો કોઇના વંશમાં છાકરા, જીવાન, વૃદ્ધ, તે સ્ત્રી અગર પુરુષ હોય મરેલાં હોય જેઓને તિલાંજલી, પિંડ અથવા પાણી ન મળતાં જેઓની ક્રીયા કર્મોત્તરાદી નયતાં દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી ભુત પ્રેતના રૂપથી તે કુળમાંના વંશને તે પીડા કરેછે તે પીડા દૂર કરવા સારું ક્ષેત્રના દેવાલયોમાં, નદીના સંગમની જગ્યાએ, પુણ્ય આશ્રમમાં અગર પીપળાના ઝાડ નજદીક ત્રિપિંડાન્મક આધ્ધ કરવું પડેછે, તેનેજ ત્રિપિંડી આધ્ધ કહેછે. તે આધ્ધ કર્યાથી ઉપર કહેલ કુટુંબની પીડાનું નિવારણ થાયછે એવું રકંદ પુરાણમાં કહ્યું છે.

નાસિક જનાર દરેક યાત્રાળુ ગંગાના દર્શન પુર્વાંગ ઉત્તરાંગ પુર્વક દેહસુધી મુંડન, પિતૃમણ નિમિત્તક આધ્ધ વગેરે ધાર્મિક સર્વે કર્મો અહીંજ કરેછે. તેવીજ રીતે ત્રિપિંડી આધ્ધ અને નાગ-નારાયણ બંન્ની પણ આજ જગ્યાએ કરવાનું સ્થાન છે. નાગ નારાયણ બલિ—આ જગ્યાએ અગર કોઇપણ જન્મમાં સર્પ મારવાના દોષથી જેને સંતતિ થઇને મરી જાય છે અગર જેને ભુત પ્રેતના કારણથી સંતતિ થવાને પ્રતિબંધ હોય છે અગર પોતાની અગર પોતાના કુટુંબની તશ્વીયત ઠીક રહેતી ન હોય વગેરે કારણોથી પુણ્ય ક્ષેત્રમાં, દેવાલયોમાં નામ નારાયણ બંન્ની કરવાથી શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

સારા દિવસ જોઇ આ વિધી કરવી પડે છે પહેલે દીવસે નાગનું પુતળું બનાવી તેની મનુષ્યના પ્રેત મુજબ દહન ક્રિયા વગેરે ક્રીયા કરી આ બદલ એક દિવસ સુતક પાળવું પડે છે. આ નાગબળી કહેવાય અને

તેજ પ્રમાણે બીજે દીવસે નારાયણ બલી કરાવવી પડે છે. ત્રીજે દીવસે પુણ્ય વાચન કરી શુદ્ધ થયા પછી યથાશક્તિ અન્ન ભોજન કરી નાગ- નારાયણ બલીની વિધી પૂરી થાય છે.

ક્ષેત્ર નાશિકમાં અહીં ગોદાવરીના કાંઠે પિશાચ્ય માચન પુર્વક માતૃ પોડશી આદિ દાનાદિક શેકડા માણસો આ ભગ્યાએ કરે છે. આ વિધી બહુ કરી પંભબી ઘોકો કરે છે. રામકુંડની કિતરે દસ કુટ બાંધેલો સિતાકુંડ છે અને એની દક્ષિણે વીસ કુટ પર અહિલ્યા બાઈનો કુંડ છે. અંદારમી સદીની છેવેટ ઇંદોરની રાણી અહિલ્યા બાઈએ આ બાંધ્યો. આની પશ્ચિમે શારંગપાણીનું કુંડ છે. આ કોઈ એક શારંગપાણી નામના દક્ષણી બ્રાહ્મણે ઈ. સ. ૧૭૭૯ માં બાંધ્યો. અહિલ્યા કુંડની દક્ષિણે વીસ કુટ પર પચાસ ચોરસ કુટ હોએલું જે મોટા વાળા હનમાનનું કુંડ છે. શારંગપાણીના કુંડની પાસે દશ કુટ પર એક મોટો પહોળો પાંચ દેવળ નામનો કુંડ છે. તેની પાસે આવેલા પાંચ દેવળો પૈકી, મુખ્ય દેવળ બાબાજી મહાદેવ એકે બાંધ્યું અને આજ ગૃહસ્થે ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં આ કુંડ બાંધ્યો હશે એમ જણાય છે. પૂણાના તાત્યા મહારાજની વિધવા સ્ત્રીએ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં આ કુંડની અંદરનો એક નાનો કુંડ બાંધાવ્યો. નીલ- કંઠેશ્વર અને ગોરે રામની સામે દશારવમેધ અગર ગોરે રામનું કુંડ છે. આ કુંડનો નાસિક બાજુનો ભાગ હોંગણે અને ત્રણે બહાદુર એમને ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં બાંધ્યો, અને પંચવટી બાજુનો ભાગ એકાં પેશવા અને હોલકરે બાંધાવ્યો આની પડોશમાં દરરોજનું શકંબજી ભરાય છે. તે ચોગાન પેશવાનું છે. દશારવમેધ કુંડનું દક્ષિણે ચોળ કુટ પર અને નારો શંકરના દેવળની સામે રામગયા કુંડ છે આનો નાસિક બાજુનો ભાગ સને ૧૭૮૦ માં કૃષ્ણદાસ પરંબે એ બાંધાવ્યો અને પંચવટી બાજુનો ભાગ ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં નારો શંકરના ભાઈ લક્ષ્મણ શંકરે બાંધાવ્યો આ કુંડ પછી ચોળ કુટ પહોળો એવો એક ફરસબાંદી રસ્તો

તેયાર કર્યો છે તે પરથી નાસિકમાં થી પંચવટીમાં જવાય છે તેને માંડવા કહેછે. આ ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં રાવજી ત્રિંબક ચાંદવડકરે બાંધ્યો આ પછી આ બાજુએ આ માંડવા મ્યુનિસીપાલટી એ મુધારી ને બાંધ્યો આ તારકેશ્વર અને નારો શંકરના દેવળની વચમાં છે. આની દક્ષિણે શિનોડા મહાદેવ નો અગર પેશવાનો કુંડ છે. આ કુંડમાં વાઘાડી અથવા વરુણ, સરસ્વતી, ગાયત્રી ઝાવિત્રી અને શ્રદ્ધા આ નાની નાની નદીઓ આવીને મળેછે આનો નાસિક બાજુનો ભાગ પેહલા બાહુરાવ એમને બાંધ્યો અને પંચવટી બાજુનો ભાગ કોતુબકર ગાયધની અને ચિમા નામની વેશ્યાઓએ બંધાવ્યો. આની દક્ષિણે વીર કુટપર પેશવાના મામા ત્રિંબકરાવ મામા પેટે એમને બંધાવેલો બંડોખાનો કુંડ છે. આની દક્ષિણે અને ૧૭૯૫ માં કૃષ્ણરાવ ગંગાધર ઓકે બંધાવેલો ઓકનો કુંડ છે. આ મુખથી એવી હકીકત છે કે આ કુંડમાં શ્રવણ રાક્ષસ છે જે કોઈ વખત સ્નાન કરતાં માણસોને પાણીમાં ખેંચે છે અને ડુબાડે છે. દરેક ચો માસમાં એક બાજુ અગર એક છોકરું અહીં ડુબી મરેછે. ઝામેનું ચોગાન આહીના ગોપાળ ભટ્ટ જોશી ઓઢેકર એ બાંધ્યું છે. આની દક્ષિણે વૈશંપાયનનું કુંડ છે જે ગણેશ નારાયણ વૈશંપાયન પેતશ્વર મામલતદાર અને નાસિકની માળી મમાજી અને ૧૮૭૦ માં બાંધ્યો છે. આની આગળ છેવટનો મુકતેશ્વરનો કુંડ છે, અહીં પેશવાના હાત નીચેના મોરો વિનાયક દક્ષિત નામના મામલતદારે ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં તે બાંધ્યો. અને તે સને ૧૮૨૮ માં તેમના પુત્ર નાના દિક્ષિતે વધાર્યો. આ કુંડ વધારે પવિત્ર ગણાય છે. પંચવટીના ભાગમાં અરુણા નદીના કાંઠે હાંદ્ર કુંડ છે. ગોતમ રૂપીના આપથી ઇંદ્રના સર્વ શરીરમાં મોટા છીદર પડ્યાં પછી તેને આ કુંડમાં સ્નાન કરવું. સ્નાન કર્યાથી છીદર નાશ પામ્યાં જાયી આ નામ કુંડનું પડ્યું. આ કુંડનું પાણી પીવામાં સારું છે.

## નાસિક—પંચવટીમાંના દેવળો.

સુંદર નારાયણ—નાસિકમાંથી પંચવટીમાં જવા સારૂ ગોદાવરી નદીપર વીકટોરીઆ બ્રીજ નામનો પુલ લાગે છે. જે મંદીરનું નાસિકની બાજુએ પુર્વ તરફનું બારણું છે. આ મંદીરપર જે વખત વીજળી પડવાથી તેના દક્ષિણ બાજુના ધુમકનો નાશ થયો છે. દેવળની અંદર કાળા પથ્થરની ત્રણ મુર્તી સાડા ત્રણ ફુટ ઉંચાઈની હોઈ બંને બાજુએ લક્ષ્મીની નાની નાની મુર્તીઓ છે આ મંદીર એવી કુશળતાથી બાંધેલ છે કે દરેક વર્ષે તા. ૨૦-૨૧ મી માર્ચના સુર્યોદય વખતે સુર્યનું કીરણ થેટ નારાયણના પગપર પડે છે. કાર્તિક મહીનામાં શુદ્ધ ચૈત્રસને દીવસે ( વૈકુંઠ ચતુર્દશી ) અહીં ઘણું બ્રાહ્મણો જમે છે. અને રાતે રા-શની થાય છે. અહીંનાં શિળા લેખ પરથી એમ જણાય છે કે ગંગાધર યશવંત અંદર્યુડે આ મંદીર ઈ. સ. ૧૭૫૬ માં બાંધ્યું અને આગલા ઘાંટો સાથે તેને બાંધવા સારૂ સુમારે દશ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયો. પહેલાં આ ઠેકાણે એક નાનું મંદીર હતું. પરંતુ મુસલમાન લોકોના વખતમાં તેનો નાશ થયો અને તે જગ્યાએ મંદીરને બદલે તેનું કબ્રસ્થાન થયું. મુસલમાનોની સત્તા ઓછી થયાં પછી ઈ. સ. ૧૭૫૦ નાં સુમારે બાળાજી પેશવાએ તે કબ્રસ્થાનનો નાશ કર્યો અને તે જગ્યા ખોદાવી કાઢી સુધ્ધ કરી તેજ ઠેકાણે હાલનું સુંદર નારાયણનું મંદીર બાંધ્યું. દેવસ્થાનના ખર્ચ સારૂ સરકાર તરફથી વર્ષે ૮૨૧૧૧ રૂપીઆની નેમણૂક છે.

ઉમામહેશ્વર—સુંદર નારાયણના મંદીરથી સુમારે સત્તર વારપર દેવળ આવેલું છે. મંદીરમાં કાળા પથ્થરની ત્રણ મુર્તીઓ છે. મધ્ય ભાગમાં મહેશ્વર, અને શિવની બે ફુટ ઉંચાઈની મુર્તી, જમણી બાજુએ ગંગા અને ડાબી બાજુએ ઉમા અથવા પાર્વતી એમની મુર્તીઓ છે. આ મુર્તીઓ કર્ણાટકની એક સ્વામીની લુટમાં મરાઠાઓ મેળવી



લાવ્યા હતા એમ કહેવામાં આવે છે. આ દેવળ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં મોટા માધવરાવ પેશવાના મામા ત્રિખંકરાવ અમૃતેશ્વર એમને સુમારે બે લાખ રૂપીઆના ખર્ચથી બાંધ્યું. દેવળને સરકારી નેમણુક વર્ષે ૫૨૭ રૂપીઆ છે. આ દેવળની વ્યવસ્થા પંચતરૂથી ચાલે છે.

નીલકંઠેશ્વર—આ દેવળ ગોદાવરી નદીના જમણાં કાંઠાં પર છે. ત્યાં એક ધણું જીનું શિવલિંગ છે; અને તે શ્રી રામચંદ્રજીના સસરા જનક રાજના વખતથી છે એવું કહેવામાં આવે છે. આ દેવળ નારાયણકંઠ ગાંજે બહાદુરના બાપ લક્ષ્મણ શંકરે ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં બાંધ્યું. તેને બાંધવવા સાડેં સુમારે એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયો. આ દેવસ્થાનને સરકાર તરફથી વર્ષે ૧૮૩ રૂપીઆની નેમણુક છે. આની વ્યવસ્થા આચાર્ય કાશીકર એમના વંશજે કરે છે.

પંચરત્નેશ્વર—નીલકંઠેશ્વરની નેજાએ અડતાળીસ પગથીયાં ચરયાં પછી ધર જેવું આ દેવળ છે. ત્યાં આવેલું શિવલિંગ રામચંદ્રજીના વખતનું છે. તે સાથે રામે સોનુ, હીરા, ઈંદ્રનીજમણી, માણેક અને મોતી એવા પાંચ રત્નો બક્ષીસ દાખલ આપ્યાં, જેથી આ દેવળનું નામ પાંચરત્નેશ્વર પડ્યું હોય એમ સમજાય છે. શિવલિંગ પર મુકવા સાડેં પાંચમુખી ચાંદીનો મુખવટો છે, તે કોઈક વખતે શિવલિંગ પર મુકવામાં આવે છે. આ દેવળ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં યજ્ઞેશ્વર દિક્ષીત પટ-વર્ધને બાંધ્યું. દેવસ્થાનની વ્યવસ્થા દિક્ષીત કુટુંબ પાસે છે. દેવળની સામે સ્વામીનો મઠ છે, અને તેની આગળ ગણપતીનું એક નાનું મંદીર છે.

ગોરારામ—પંચરત્નેશ્વરની પુર્વે લગભગ દશ યાર્ડ પર આ મંદીર છે. દેવ પુખ્તની ઓરડીમાં રાફેદ સંગેમરમરના પથ્થરની અઢી ફુટ ઊંચી એવી પાંચ મુર્તીઓ છે. વચમાં રામ, જમણી બાજુએ લક્ષ્મણ અને ડાબી બાજુએ સિતા હોય. નીચેની બાજુએ ભરત અને

શતરૂંધ્રન એમની મુર્તિઓ છે, સિવાય મંદીરમાં ડાબી બાજુએ આઠ મુંદનો ગણપતી, જમણી બાજુ આઠ હાથવાળો મહિષાસુર મથની, શિવ પાર્વતીની મુર્તિ સાથે છે. ઉત્તરે ગંગાની મુર્તિ છે, અને મંદીરની સામે મુમારે પચાશ કુટપ હનમાન છે. એવી ચાર મુર્તિઓ છે જે ત્રણ ત્રણ કુટ હિંચાઈની છે. આ દેવળ આંદોરીના બગીચામાં દેવરાવ હિંગણે એ સને ૧૭૮૨ માં બાંધ્યું. દર વરસે જોઈ મુદ્દ ૧૦ એ ગંગાના ઉત્સવ સારૂ અને દેવ નિમીત્તે બીજો અર્ચ હિંગણે કુટબ તરફથી મળે છે. આ હિંગણે પહેલા પેશવાના ઉપાધ્યા હતા, પરંતુ પછીથી સરદાર થયા. દરેક અગીયારસે રામચંદ્રજીની પાંજખી નીકળે છે.

મુરલીધર—ગેરિરામની દક્ષિણે મુમારે વિસ વારપર આ દેવળ છે. એ બાજુએ એ વાહરડાં સહીત ગાયો અને વચમાં મુરલી વગાડતાં ઉમેલી એવી સફેદ સંગેમરમરની સાડાત્રણ કુટ હિંચાઈની મુરલીધરની મુર્તિ ધણીજ મનોહર છે. આ મુર્તિ હિંગણે કુટબમાંથી કોઈ માણસ આંદોરીથી લાગ્યો હતો. આ મુર્તિને કોઈ કોઈ વખતે અર્ચનાગી નરેશ્વર પ્રમાણે રાધાકૃષ્ણનો પોશાક કરે છે, જે વખતે તે બહુજ અપ્રતીમ દેખાય છે. આ મંદીર દાદા બાબાએ સને ૧૮૨૮ માં બાંધ્યું. મંદીરમાં દરસાન આવણુ વદ ૧ થી નામ સપ્તાહ સરૂ થાય છે. અને વદ ૮ મે. કૃષ્ણજન્મ થાય છે.

લક્ષ્મીનારાયણ—આ મંદીર માતીપારા પાસે છે. તે કપોળ ન્યાતના શેઠ લક્ષ્મીદાસ ગોવર્ધનદાસ દેશાઈની ચાદગીરી સાડે તેમના પત્ની કબજખાઈએ ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં બાંધ્યું.

તારકેશ્વર—માતીપારા નજીક ગોદાવરીના ખેટમાં નારાયણ કરના દેવળની સામે આ મંદીર છે. તેની પરના શીંગા લેખપરથી એવું સમજાય છે કે આ મંદીર ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં કૃષ્ણદાસ પરાંજપેએ બાંધ્યું. આનું નક્ષીકામ ઘણું સાડું છે.

ખાજાજી—ગોદાવરી અને સરસ્વતીના મંડપ. આ મંદીર છે. આ મંદીરનું બાહ્યું પુર્વ તરફ હોઈ અંદર જવા સાડે ત્રણ રસ્તાઓ છે. ઓટલાપરની ઠાકોરજીની ઓરડીમાં મધ્ય ભાગે ખાજાજી, જમણી બાજુએ રામદેવી અને ડાબી બાજુએ લક્ષ્મી આવી તાંબાની ત્રણ મુર્તિઓ છે. ખાજાજીનો મોનાનો સુગટ અને જર જવાહીર મળી પચાસ હજાર રૂપીઆની કીંમતના ચાંદીના વાસણો છે. આ મંદીર ખાજાજી ખાવા ગોસાઈ નામના એક વીરવૈષ્ણવે એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચ કરી બંધાવ્યું છે. આ સંબંધી એવી દંતકથા છે કે ખાજાજી ખાવાના દાદા ગણપતરાવને દક્ષિણ તરફ પ્રવાસ કરતાં તિનવેલીમાં પોતાને ઘેરે મુકી. ગણપતરાવ ગુજરાં પછી તેના છોકરા તિમથ્યાને સ્વપ્નનું આવ્યું કે જીવનર પંદર દીવસમાં બગીને રાખ થશે. ત્યારે તે જીવનર છાડી નાસિક આવ્યો અને સોમવાર પેઠમાં તે મુર્તિ સાડે ત્રણે એક દેવળ બંધાવ્યું. પછી અહીંથી પણ તે સને ૧૭૫૮ માં તે મુર્તિને બીજી ડેકાણે લઈ ગયો. તેના મરણ પછી તેના છોકરા ખાજાજીએ ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં હાલનું મંદીર બાંધ્યું. આ મંદીરને પેશવાએ અગીયાર ગામોની ઉત્તપન આપેલા હોઈ સરકારે પણ તેજ સુજબ હાલમાં પણ ચાલુ રાખ્યું છે. ગામની આવક ૬૬૫૦ રૂપીઆ હોઈ સિવાય દર વર્ષે સરકાર તરફથી ૨૨૯૧ રૂપીઆ રોકડ નેમણુક છે, આસિવાય શિંદે, હોલકર, ગાયકવાડ, ધરમપુરના સંસ્થાનિક વગેરે આ લોક તરફથી ૮૧૦૦ રૂપીઆની નેમણુક છે. અહીં આસો સુદ ૧ થી નવરાત્રનો હિસાબ સડે થાયછે. પંચમે દીવસે ખાજાજીનું સુદર્શન ચક્ર મોટા રથમાં મુકી તે રથ શહેરમાં ફેરવવામાં આવેછે. પછી નવ દીવસ ખાજાજીની મુર્તિ નાના રથમાં જીદા જીદા વાહનપર બેસાડી તે રથ મંદીરની આજુબાજુએ ફેરવેછે. સિંહ, ઘોડા, હાથી, ચંદ્ર, સુર્ય, માણી, ગણેડ, મોર અને નાગ એવા નવ દીવસના નવ વાહન છે. દસમે દીવસે એટલે દસરાના દીવસે ખા-

લાજીની મુર્તી રથમાં ખેસાડી સભામંડપની પાસેજ ફેરવેછે. સાતમે દીવસે દખીનું લગ્ન થકું તેથી તે દીવસે સધવા સ્ત્રીઓ તેમજ સાધુઓને દક્ષણા વહેવવામાં આવેછે. સાતમે તે આઠમે દીવસે બ્રાહ્મણ ભોજન યાચે. અગીયારસને દીવસે મુખ્ય મુર્તી મોટા રથમાં ખેસાડી સ્નાન ચાર જંગાપર લાવેછે અને ત્યાં મોટા સમારંભથી દેવનું સ્નાન, પૂજા, અર્ચા વખતે ઘણા લોકોની ખેત્રણ કલાક મુધી ગદી હોયછે. આ સેવા અતિશય પ્રેક્ષણીય છે.

તળભાંડેશ્વર—આ દેવળ હ. સ. ૧૭૬૩ માં ત્રિભંગરાવ અમૃતેશ્વર પોએ પચીસ હજાર રૂપિયા ખર્ચી બંધાવ્યું. તેમાંનાં શિવલિંગ ખેંકુટ ઉંચા હોઈ, પિંડીનો ઘેગવો પાંચ ફુટ છે. નારિકમાં આવેલ શિવલિંગમાં આ મોટું છે. આ દરવાસે એક એક તળ વધે છે તેથી એને તળભાંડેશ્વર કહેછે. આ દેવળને વર્ષે મરકાર તરફથી ૪૭૨ રૂપિયાની નીમાણુંક છે. દેવળની સામે નંદી છે અને પાસે દેવી, વિડોબા, નરસિંહ અને વામન એમની નાનો નાનો મુર્તીઓ છે. મહા શિવરાત્રના દીવસે અને આવળુના દરેક સોમવારે બપોરે ત્રણ વાગે તળભાંડેશ્વરનો ચાંદીનો મુખવટો પાત્રણીમાં મુકી શહેરમાંથી વાજતે ગાજતે તારકેશ્વર પાસે સ્નાન માફ લાવે છે અને પૂજા વગેરે પુરું થયા પછી પાછા જઈ જાયછે. અહીં શિવરાત્રીએ અને વૈકુંઠ ચતુર્દશીએ ઘણા લોકો દર્શન માફ આવેછે. આ ખે દીવસે શિવલિંગપા મુગટ ચઢાવી કુસોથી મુશોભીત કરેછે. વૈકુંઠ ચતુર્દશીની રાત્રે અર્ધનારી નોડેશ્વર એટલે અર્ધા મહાદેવ અને અર્ધા પાર્વતી એવા પોશાક પહેરાવી એમને સજ્જે.

મુકતેશ્વર—દીક્ષી દરવાજા અને નાવ દરવાજા વચ્ચે ગંગાના ખેટમાં એક મોટા ચેતરો છે. તેપર એક શિવલિંગ છે તેને મુકતેશ્વર કહેછે આ ઠેકાણે મેઘ તીર્થ અને કોનીતીર્થ એવા તીર્થો છે. આ ચેતરો અને પગથીયાં અને ૧૭૮૨ માં ગણપતરાવ રામચંદ્ર દિક્ષીને બાંધ્યાં.

વિઠોબાનું મંદીર—સુંદર નારાયણની સામે નવાપુલ આગળ પંચવટીની બાજુ એ આ મંદીર છે. આ સ્થાન પંદરપુરના વિઠોબાના દેવળ જોટલુંજ પવિત્ર મનાયછે. આ સંબંધી એવી વાત છે કે વિરવનાથ નામનો એક વૃદ્ધ ડોસો હતો યાત્રાળુઓ પંદરપુર જતા હતાં તેઓ તેને અર્ધે રસ્તે એટલે નાસિકમાં મુકી દઇ આગળ નીકળી ગયા. હવે આપણને પંદરપુરના દર્શન થનાર નથી એવું તે બ્રાહ્મણને લાગવાથી તેને બહુજ દુઃખ લાગ્યું. આ કારણથી તેને એવો નિશ્ચય કર્યો કે પાંદુરંગના દર્શન થયા વગર આવું નહીં અને તે ગંગાના કાંઠે ખેડો તેનું સ્વયં જોવા સારું વિઠોબા બ્રાહ્મણ રૂપે ત્યાં આવ્યા અને તેને ખાવા સારું બહુ કર્યું પણ તે બ્રાહ્મણે એમ કહ્યું કે તે પાંદુરંગના દર્શન થયા વગર અજાણે નહીં. આ બ્રાહ્મણની નિષ્ઠા જોઇ પાંદુરંગે તેને રૂક્ષમણી સહીત તેને પ્રત્યક્ષ પણે દર્શન આપ્યાં, અને તેની પ્રાર્થનાથીજ પાંદુરંગ અહીં રહ્યા. આ મંદીર અને ૧૭૫૫ માં તાત્યા કાકાડેં એ પાંચ હજાર રૂપીઆ ખર્ચી બાંધાવ્યું મંદીરમાં અહીં કુટ કુંચી વીઠોબાની મુર્તિ હોઇ જમણી બાજુએ રાધા અને ડાવી બાજુએ રૂક્ષમણી એમ છે. આ દેવસ્થાનને દર વરસે સરકાર તરફથી ૪૫૦ રૂપીઆની નીમણુક છે. અપાઠ સુદ ૧૧ એ અહીં માટી જત્રા બરાય છે અને બીજે દીવસે બ્રાહ્મણ ભોજન થાય છે. દેવળની પાસે વેરાગીઓના મઠ છે. તે પોણા-સોવર્ષ આગાંઝી વેરાગીઓએ દશ હજાર રૂપીઆ ખર્ચી બાંધાવ્યો છે. ઉત્તરે અને પશ્ચિમે આવેલાં ધર્મશાળાઓમાં હમેશાં ઘણા વેરાગીઓ હોય છે. તેમાં ગિરી, પુરી, તીર્થ અને ભારતી એવા ચાર સંપ્રદાયના વેરાગીઓના ત્યાં અખાડા છે. મઠમાં ધાનુની ઘણી મુર્તિઓ છે. જેમાં મુખ્ય રામ, લક્ષ્મણ અને સિતા એમની છે. આ મઠને મુંબઈના ભાટયા લોક તરફથી વારસીક બક્ષીજ મળે છે. દક્ષિણ બાજુએ ઓટલાપર એક પાંચ ફુપી હનમાન છે. ઓટલો અને હનમાન જગજીવનરાય પવારે ખ. સ. ૧૭૬૩ માં બાંધ્યાં.

ગંગા મંદીર—આ મંદીર રામકુંડની પાસેજ છે અને તે ૧૭૭૫ ની સાલમાં ગોપીકાબાઈ એ બાંધ્યું. આ મંદીરને દર વર્ષે સરકાર તરફથી રૂપીઆ વીસની નીમણુક છે. આ મંદીર બાર વર્ષે સિંહસ્થમાં ઉઘડે છે, અને સિંહસ્થનું આખું વર્ષ ઉઘાડું રાખવામાં આવે છે. સિવાય કાર્તિક મહીનાની પુનેમને દિવસે રાશની કરવા સારું—ઉઘાડવામાં આવે છે. આ દેવાલયની વ્યવસ્થા ગર્ગે કુટુંબમાંથી થાય છે. આ મંદીરની સામે વાણેશ્વરનું લીંગ આવેલું છે. જોને તાવ વગેરે આવે છે તે અહીં દહીં ભાતની બાધા ચડાવે છે. રામકુંડની ઉત્તરે બીજા દેવકાક દેવજો અને ધર્મશાળા ગોપીકાબાઈ એ બાંધ્યા છે. આ બાંધવા સારૂ સાત હજાર રૂપીઆ ખર્ચ થયો. ગંગા મંદીરની પાસે પંચાયતનનું દેવળ છે તેમાં ગણપતી, મહાદેવ, દેવી, સૂર્ય અને વિષ્ણુ એવા દેવો છે.

તર્પડકરનું મંદીર—આ મંદીર રામકુંડ પાસે છે. પેશવાની ધર્મશાળાની પશ્ચિમી ચોતરાપર મંદીર બાંધી આનું બારણું નજકુર ધર્મશાળામાં રાખેલ છે. આ મંદીર નાસિક હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર કે. દ્વારકાનાથ રાયોબા તર્પડકર અને ૧૮૬૬ માં પોતાની માની યાદગીરી સારૂ બાંધાવ્યું. આ મંદીરમાં સફેદ સંગેમરમરની બે મુર્તી છે તે ધણીજ જોવા લાયક છે.

અહિંસ્યાબાઈનું મંદીર—રામકુંડની ધશાળે સુમારે સત્તર કુટુંબ અહિંસ્યાબાઈનું રામ મંદીર છે અને તજદોડમાંજ મહાદેવનું દેવળ અને ધર્મશાળા છે. પ્રસિદ્ધ ધર્મમુર્તી અહિંસ્યાબાઈ હોલકરીશ્વરે સને ૧૭૮૫ માં પચીસ હજાર રૂપીઆ ખર્ચી બાંધાવ્યું છે. રામના મંદીરમાનાં રામ, લક્ષ્મણ અને સિતા આ ત્રણ મુર્તીઓ રામકુંડમાં મળી એમ કહેવાય છે. ત્યાં અહિંસ્યાબાઈની ને હનમાનની પણ મુર્તીઓ છે.

કપાલેશ્વર—આ દેવળ રામકુંડની પાસે છે. આ પંચવટીમાંનાં

મહાવાના અને મુખ્ય દેવસ્થાનો પૈકી એક છે. આ મંદીર ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં કોઈ કોળી રાજાએ બંધાવ્યું. આ દેવળ બાંધવા સાર પાંચ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયો અને તેનો આગલો ભાગ ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં દેસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ કરી જગજીવનરાવ પવારે બંધાવ્યો. મુખ્ય ઈના શેઠ આશર વીરજીના પુત્રે ફંડ એકઠું કરી સભામંડપની દુરસ્તી કરી. અહીંનું નગરખાતું શેઠ રામદાસ લાડ્યાણાવાળાએ સુમારે પંદરશો રૂપિયા ખર્ચ કરી ૧૯૦૨ માં બંધાવ્યું અને નગરખાતાના ખર્ચ સાર શેઠ મજકુરે બે હજાર રૂપિયાની રકમ મુખ્ય ઈનાંકમાં મુકી છે. તેની બાજુની રકમમાંથી હાલ ખર્ચ ચાલતો હોય તેની બંધવસ્થા ટૂંકી પાડે છે. એ દેવાલય પ્રસિદ્ધ હોવાનું કારણ એ છે કે આ મંદીરમાં શીવની આગળ નંદી નથી. આ સબધી એવી પુરાણી કથા છે કે દેવોની એટલા બદલ તકરાર ચાલતી હોવાથી બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુને બુદ્ધ મેણાદહ બાંધ્યાં. તે શીવને સહન ન થવાથી તેમને બ્રહ્મદેવનું પાંચમું માથું કાપ્યું અને માથું કાપ્યાથી શિવને બ્રહ્મદેવતામાંથી મુક્ત થવા સાર તે સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુલોકમાં આવ્યાં. તે આગળ ફરતાં ફરતાં કરવપ સંગમ આગળ આવ્યાં; અને ત્યાં દેવશર્મા નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં રહ્યાં. તે બ્રાહ્મણના ગાયો બાંધવાનાં વાડમાં એક વાછરડા સાથે આવ્યું બાપણ ચાલતું હતું તે શિવે માંભળ્યું. તે વાછરડાને તેનો ધણી બીજે દીવસે નાથ નાંખવાનો હતો, પરંતુ તે વાછરડો નાથ નહીં નાંખવા દે અને જો તેનો ધણી નાથ નાખે તો તેને શિંગડાથી કાઢ મારવો. એવું તે વાછરડાએ તેની માને કહ્યું ત્યારે ગાયે તેના આ બાંધવા પર તિરસ્કાર કર્યો અને કહ્યું કે જો તે તેમ કરે તો તેને બ્રહ્મદેવતાનું પાપ ભાગશે. અને આ પાપ કશાથી પણ જતું નથી. આ માંભળી વાછરડો બાંધ્યો કે મને એક તીર્થની ખબર છે જેમાં સ્નાન કર્યાથી બ્રહ્મદેવતાનું પાપ જાય છે. બીજે દીવસે નાકમાં નાથ નાખતી વખતે તે વાછરડાએ

તેના ધણીને શીંગડાથી મારી નાંખ્યો. આથી ઘણાકાના પાપથી તેનું સર્વ શરીર કાળું ઠીકકર પડી ગયું. પછી તે વાછરડો ગોદાવરીનાં કાંઠે રામકુંડ આગળ આવી અસ્થિવિલય તીર્થમાં કુંદ્યો. તેમાં સ્નાન કર્યાથી તેનું સર્વ શરીર પહેલા જેવુંજ સફેદ દુધ જેવું બની ગયું, પરંતુ પુછડીનો છેવટનો ભાગ અને મહોડાનો થોડો ભાગ પાણીપર રહ્યાથી તેટલોજ કાળો રહ્યો. શિવે પણ નંદી પછવાડે જઈ સર્વ પ્રકાર જોયો આ ઠેકાણે તે વાછરડો અથવા નંદી શિવને ગુરૂસ્થાને હોઈ આગળ તે નથી. આ દેવળને ઉપર સુધી આવેલાં પગથીયાં જગજીવનરાવના એક સમાં ધૂણી પાડીલ પોવારે પંદર હજાર રૂપીઆ અર્ચી બંધાવ્યા. આ દેવળને સરકારી નીમણુક દરસાલે રૂપ રૂપીઆ છે. મહાશિવરાત્રીના દીવસે અને દરેક સોમવારે બપોરે દેવનો ચાંદીનો મુખવેળા પાલખીમાં સુકીને વાળતે ગાળતે રામકુંડપર સ્નાન કરાવવા સારું લાવેછે. અને સ્નાન પુખ્ત, અર્ચા વગેરે કરીને પાછા લઈ જાય છે. વૈકુંઠ ચૈદશને દીવસે અર્ધનાગી નૅરેવરનો પોશાક સજેછે અને મહાશિવરાત્રીમાં માટી પુખ્ત થાયછે.

ગોદાવરી મંદીર—આ કપાલેશ્વરની પશ્ચીમ બાજુના પગથીયાંમાં છે. આ મંદીરની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૬૦૨ અને શકે ૧૮૨૪ માં થઈ. મંદીરની જગ્યા પુનાતા કે. સરદાર આનંદરાવ ખંડેરાવ રાસ્તેએ ધર્મર્થ બુધ્ધીથી અને વ. શા. જોતીવિંદાબુષણ રામચંદ્ર ભીકાજી ધોલપએ એમને આપી. અંદરની મુર્તી સફેદ સંગેમરમરની સુમારે પાંચ ફુટ જંચાઈની છે. આ મુર્તી ઈંદોરના સંસ્થાનીક શ્રીમંત તુકોજીરાવ હોલકરે કે. ભીકાજી ધોંડદેવ ધોલપને વેદ વીદ્યા બદલ બક્ષીસ આપી. આ મંદીર રામચંદ્ર ભીકાજી અને તેમના ભાઈએ બંનેએ પોતાની અટપડથી બંધાવ્યું.

મુટેનું રામમંદીર—આ મંદીર મણુપતરાવ મુટેએ પોતાના વડી



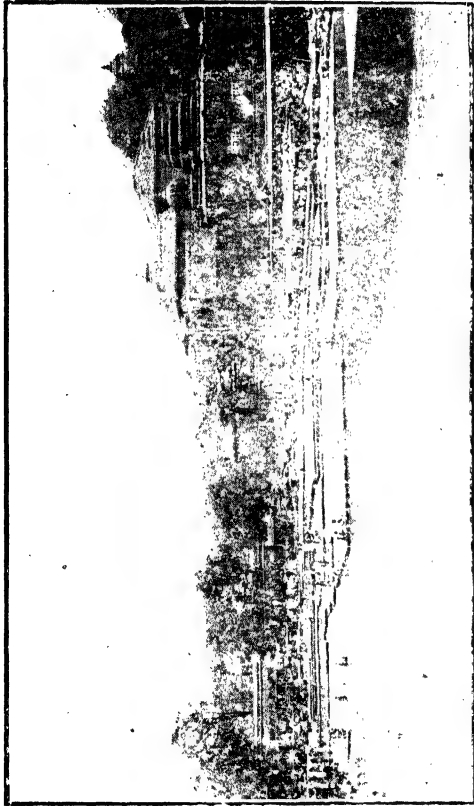
હની યાદગીરી સારૂં સને ૧૮૬૩ માં બાંધ્યું તેમાં રામ, લક્ષ્મણ, અને સિતા એવી ત્રણ મુર્તિઓ છે. પશ્ચિમ બાજુએ એક મંદીરમાં પુર્વ તરફ મોહજાના હનમાન છે. આ દેવળની વ્યવસ્થા વાસુદેવ ચિંતામણુ જોશી એમના વંશજોના હાથથી ચાલે છે. હાલમાં ગણપતરાવ મુટે એમના પુત્ર શ્રીમંત દિનકર ગણેશ મુટેએ આજ મંદીરમાં વિષ્ણુની મુર્તિની સ્થાપના પોતાના વડીલની યાદગીરી સારૂં કરી. કે. ગણપતરાવની સમાધી પણ અહીંજ છે. દેવસ્થાનના ખર્ચ સારૂં વાર્ષિક આવક સુમારે આશીસ પાંચશોની છે અને તે મંદીર સારૂં ધનામી જમીનની આવક અને બગીચી ગામ આવેલ છે. ત્રીકાળ પુબ, નેવલ, નોખત વગેરે ચાલુ છે.

શ્રી દંડાધિપાણી મંદીર— સુકેણકર એમના વાડાની સામેજ આ મંદીર હોઈ તેમાં કાર્તિક સ્વામીની મુર્તિ છે.

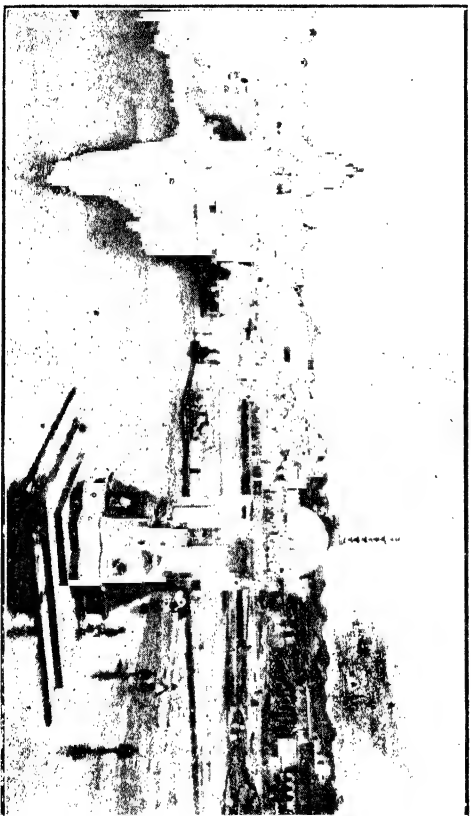
સીતા ગુફા—કાળા રામના મંદીરથી પાંચેજ પાંચ વડના ઝાડ આગળ સીતા ગુફા નામની ગુફા છે. પંચવટી નામ પડવાનું કારણ તે પાંચવડ ત્યાં છે તે એટલા જીના વખતનાં છે કે મુળ ઝાડનાં મુળીમાં જમીનમાં પસરી તે ઝાડોની ફરતે મુળીયાંમાંથી બીજાં કેટલાક ઝાડો ઉગ્યા છે. ઉપરની બાજુએ મઠના જેવી ધમારત હોઈ અંદર ગુફાઓ છે. આમલી એરડીમાંથી ( ૩૦-૬X૮-૨X૮-૦ ) બીજી પાછલી એરડીમાં ( ૧૯-૦X૧૨-૪X૧૦-૦ ) જવા સારૂં વચમાં ખારણું છે. આ એરડીની પાછલી બીંતમાં આવેલ ખારણામાંથી નીચે ગુફામાં ( ૫-૮ પહોળો અને ૭-૦ ઘંચ ) જવા સારૂં સાત પગથીયાં છે. આ ગુફાની આગળ અંધારામાં આવેલી પેટા ગુફામાં ( ૬-૧૦ પહોળો અને ૯-૦ ઘંચ ) બે ફુટ ઉંચી આવેલી પાછલી બીંતમાંના દેવળમાં રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા એમની મુર્તિઓ છે. આ પેટા ગુફાની ડાબા હાથની બીંતમાં એક ખારી જેવું નાનું ખારણું હોઈ ( ૨-૭X૧-૮ ) તે

ખીછ પેટા ગુંફામાં મળે છે. ( ૩-૦૪૨-૧૪૫-૧ ) આ ભીતની ડાબી બાજુએ નીચે પેટા ગુંફામાં ( ૬-૩૪૫-૦૪૬-૬ ) વાંકા વળીને જવા સાર ઉપર પ્રમાણેજ ( ૧-૮૪૧-૩ ) દરવાજો છે. ગુંફામાંની ભીતના પુર્વ બાજુના દરવાજાના બારણામાંથી મહાદેવની પિંડી આગળ જવાય છે. ( ૭-૨૪૬-૦ ) અંદર શિવલિંગ છે. આ સર્વે ગુંફામાં હવા જવા આવવા હાર બીલકુલ રસ્તો નથી. એવું કહેવામાં આવે છે કે મહાદેવની પિંડી પછવાડે એક રસ્તો છે કે જે હાલમાં બંદ કર્યો છે. અહીંથી તે રામસેજના ટુંગર સુધી અંદર એક ગુપ્ત રસ્તો છે, જે છ માઈલ લાંબો હોઈ અહીં આ ટુંગર પર રામચંદ્રજી સુતા હતા અને જ્યારે વનવાસમાં હતા ત્યારે અહીંજ તેઓ સીતાને મુકીને બહાર જતાં હતા. આજ ગુંફામાંથી રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું એમ કહેવાય છે. સિતા ગુંફાના માલીક એક ગોંસાઈ છે દરેક માણસ પાસે એક પૈસા કર લઈ આ ગુંફા દેખાડવામાં આવે છે. આ ગુંફામાં અંધારું હોવાથી જોનારે સાથે મિ-ણબતી લઈ જવી એટલે અંદરનો ભાગ સારી રીતે જોવાશે.

શ્રી શારદાચંદ્ર મૈલેશ્વરનું મંદીર—આ સીતાગુંફા આગળ હોઈ પશ્ચીમ તરફના મોઢે છે. આ શ્રીમત પરમહંસ પરિત્રાજકાચાર્ય યો-ગિંદ્રવર્ચ આત્માનંદ સરસ્વતી સ્વામીએ સને ૧૯૧૭ માં બાંધ્યું. મંદ્ય ભાગમાં દેવળની અંદર શ્રી શારદાચંદ્ર મૈલેશ્વરની ચતુર્ભુજ મુર્તિ જ-મણા પગ પર ઉભી રહેલી હોઈ ડાબો પગ તાંડવ નામના રાક્ષસના મા-થા પર મુકેલો છે. ડાબી બાજુએ શ્રી પાર્વતી શારદા અંબા ચતુર્ભુજ ઉભી હોઈ બે હાથે વીણ વગાડે છે. બેઉ મુર્તિઓ સફેદ પથ્થરની હોઈ સુમારે ત્રણ ફૂટ ઉંચાઈની છે. બન્ને મુર્તિઓ અત્યંત પ્રેક્ષણીય હોઈ મનોવેધક છે અને આવી જાતની મુર્તિઓ આપણી બાજુએ કદાચજ જોવા મળે છે. આ મુર્તિઓ મુંબઈના કારીગર પાસેથી ખાસ કરી લેવામાં આવી છે. આ બે મુર્તિની વચ્ચમાં તેજ બે મુર્તિની એક નાની



પંચગત્રી- ૧મ કુંડ અતે તેના કુંપનું ગંગામંદીર-અદિથાખાઈની ધર્મ શાળા વીગેરે.



નાશિક-કચ્છરથળાના મહારાજની ડાબી અને તારકેશ્વરનું દેવ ક્ષેત્ર.

ચાંદીની કત્તવ મુર્તિ છે અને તેની માંમે એક સફેદ પથ્થરનો નંદા છે. દેવ મંદીરની અંતરે બાજુએ નાના દેવતા છે જેમાં જમણી બાજુએ ગણપતી અને ડાબી બાજુએ દેવળમાં વાઘપા. બેઠેલી અંબિકા દેવી છે. આ મુર્તિઓ સંગેમરમરની નાઈ સુમારે દોઢ દોઢ ફુટ ઉંચાઈની છે. આ દેવસ્થાનની વ્યવસ્થા સ્વામી બન કરે છે.

શ્રી દ્વારકાનાથનું મંદીર—પોરબંદરના કે. શાહ રઘુનાથ તારાચંદ માડક ગોટવણીયાએ આ મુર્તિની અહીં સંવત ૧૯૪૭ ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં સ્થાપના કરી. દેવની પુજા અર્ચા વગેરે નીયમસર ચાલુ છે. આ દેવળના માલીક શ્રીમત ગોસ્વામી ૧૦૮, શ્રી ગોકુળનાથ મહારાજ છે. એમનું દ્વારકાનાથનું માટું મંદીર મુંબઈમાં છે. અહીંથી પાસેજ એમના મહા પ્રભુની ખેઠક છે.

કાર્તિક માસ્તીનું મંદીર—મુંબઈ આગારોડપર વાઘાડી નદીના કાંઠાપર આ મંદીર છે, આ સને ૧૮૮૨ ના વરસમાં રઘુનાથ બટ કોર્ટેએ બાંધ્યું. મંદીરમાના માસ્તીનું મુર્તિ નવ ફુટ ઉંચી હોઈ બંધ છે.

કાળા રામનું મંદીર—આ પંચવટીમાંના રામના મંદીરોમાંનું મુખ્ય છે. આતી સામે સુમારે સતર ફુટ ઉંચાઈનો પથ્થરનો કોટ છે. તેને ચાર દરવાજા હોઈ પુર્વ દરવાજાપર નગારામાંનું છે. મધ્ય ભાગમાં રામનું મંદીર પુર્વ તરફના મોઢે હોઈ અંદરની ઓરડીમાં ઉંચા એવા ઓટલાપર રામ લક્ષ્મણ અને સિતા એમની કાળા પથરની સુમારે બંને ફુટ ઉંચાઈની એવા ત્રણ મુર્તિઓ છે. મંદીરની ફરતે સર્વ બાજુએ ઓરડીઓ છે. અંદરનો સર્વ ભાગ પથ્થરનો હોઈ તે ૨૪૫ ફુટ લાંબા અને ૧૦૫ ફુટ પહોળો છે. ઓરડીપરની અગાસીપર જવા સાફ ઉત્તર બાજુની બીતમાં દાદરો છે. તેને ૧૨ x ૧૨ ફુટ ઉંચાઈના એવા ચાલીસ થાંભલા છે. થાંભલાની ચાર હાર હોઈ દરેકમાં દશ થાંભલા છે. તેમાં પશ્ચિમ બાજુએ હનમાનની મુર્તિ ઉભી છે. આ મંદીર બાંધવા સાફ

લાગેલા પથ્થરા નસિકની ઉત્તરે છ માઇલ પર રામશૈળના ડુંગરમાંથી લાવેલ હતાં. રામચંદ્રજી વનવાસમાં હોવાથી જે ઠેકાણે તેઓ રહ્યાં હતાં તેજ ઠેકાણે હાલનું મંદીર બાંધેલ છે એમ કહેવામાં આવેછે. આ મંદીર બાંધવાનું કામ બાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું હતું અને તે કામસાફ દરરોજ બે હજાર માણસો શેકવામાં આવ્યા હતાં. આ મંદીર સને ૧૭૮૨ માં રંગરાવ ઝાંઢેકરે બાંધ્યું. આ મંદીર બાંધવા સાફ કુલ ત્રેતીસ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયો. દેવસ્થાનને સરકારી નીમણું દર વર્ષે રૂ. ૧૨૨૨૫ ની છે. અને શિંગવે ગામ ઈનામમાં આપેલું છે. નગરખાના સાર રૂપીઆ ૮૦૦ આવે છે. દેવ આગળ જે પૈસા ટકા પડે છે તે ઝાંઢેકરના વંશજ આ દેવસ્થાનને આપે છે.

અહતર સુદ ૧ થી નવ દીવસ રામનો ઉત્સવ શરૂ રહે છે. નોમને દીવસે રામનો જન્મ થાય છે. તે દીવસે અને અગીયારમે રામના રથના ઉત્સવ સાફ બહુ મોટી ભત્રા ભરાય છે. આ બે લાકડાનાં રથ ગેતપીકા બાઈએ આપ્યા છે. પછી એકને રામનો રથ અને બીજાને લીમાન કહેછે. રામના રથમાં રામને અને લીમાનમાં માણીને બેસાડી તે દરેક રથને સુમારે ૧૦૦ માણસો બેસેછે. મંદીરમાંથી ત્રણ વાગે રથ નીકળી કાટ્યા માણી આગળથી, ગણેશ વાડીમાંથી, ગંગાના કાંઠા પર લાવેછે અને ત્યાંથી નારીશંકરના દેવળ આગળથી રામકુંડપર સાંજે સાત વાગે લાવેછે ત્યાં ચાર પાંચ કલાક રતાન, પુજા, અર્ચા વગેરે થાય છે. જે વખતે હજારો લોકો ત્યાં હોયછે. પછી રાસ્તાના વાડા આગળથી મંદીરમાં પાછા લાવેછે.

દરેક અગીયારમે ત્રણ વાગે રામચંદ્રની પાદુકા પાલખીમાં મુકી મંદીરનો આસપાસ ફરવે છે અને દશરાના દીવસે પાદુકાને પાલખીમાં બેસાડી સીમા ઝોળંગણ કરેછે. શંક્રાતને દીવસે શહેરના માણસો રામચંદ્રજીના દર્શનાર્થે ભયછે અને બીજે દીવસે સ્ત્રીઓ સીતાને હુળેલું કંકુ અને તળી ગુળી આપવા સાફ ભયછે.

આ દેવળને સારું વર્ષાસન બાંધી આપવું એવી પેશવાની હુકમ હતી એમ કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે ધનામની સંનદો તૈયાર કરી તે મંદીરમાં આવતા હતા તે દીવસ રામનવમીનો હતા અને રામજન્મનો વખત હતો પણ પેશવા આવે તે પહેલાં રામનો જન્મ થઈ ગયો. પેત બસ ત્યાં સુધી રામનો જન્મ કેમ બાંધ રાખ્યો નહીં એવું કહી શ્રીમંતનો સ્વારી પાછી ફરી અને તે તેમને કરેલાં સંનદો બાલાજીને આપી. આ દેવળની દશાને ગોસાઇ લોકનો આપ્પાડો છે તેને દશનામી આપ્પાડો કહે છે.

નારો શંકરનું દેવળ—આ દેવળને રામચર પણ કહે છે. આ દેવળ ગોદાવરીના કામે કાંઠે બાલાજી અને તારકેશ્વરની સામે છે. આ મંદીરની રચના ધણી સુંદર હોઇ આપરનું નક્કી કામ જોવા લાયક છે. નાસિકના નક્કી કામોમાં આ એક પહેલાં નાંખરનું નક્કીકામ છે. મંદીરની વચ્ચે શિવલીંગ હોઇ બહારની બાજુએ નંદી છે. આ દેવળ પશ્ચીમ તરફના મુખનું છે. દેવળની આસપાસ પથ્થરના પગથીયાં હોઇ તેપર અગાસી છે. ચાર પુણે ધુમટ છે. દેવળના આગલા દરવાજા પર વચમાં પાંચમો ધુમટ છે. તેમાં એક મોટો ઘંટ ટાંગેલો છે તે ઘંટ વસંતથી લાવવામાં આવ્યો હતા એમ કહેવાય છે. તેનીપર ૧૭૨૧ નો આંકડો છે જેપરથી તે ઘંટ તે સાલમાં બનાવ્યો હોય એમ જણાય છે. ઘંટને ઘેરાવો છ કુટ છે. અગાસીપર જવા સારૂ પાંચવી બાજુના પગથીયાંપર ભીતમાં નાનો દરવાજો છે અને દાદરો છે. બાકીના બે દાદરા બાંધ કર્યા છે. આ દેવાલય મણિગાંવના નારો.શંકર રાજે બહાદુરે સને ૧૭૪૭ માં બાંધાવ્યું. જે બાંધવા સારૂ કુલ અંદાજ હબર રૂપીઆ અર્થ થયો, અને દેવળના આગલા પગથીયાં તેમનેજ સહ હબર રૂપીઆ ખર્ચી અને ૧૭૫૬ માં બાંધ્યાં. આ દેવળના પડોશમાં ઉત્તરે સપ્તરૂંગી દેવીનું એક નાનું મંદીર છે.

આત્યાર સુધી ઉપર કહ્યાં પ્રમાણે દેવળો વિષાવ ગોદાવરીની બંને

(પરે)

ખાજુનો કુંડપર ધણું નાના નાના મંદીરો તથા મુર્તિઓ છે. જેમાં થોડી મહાદેવની, ગણપતીનો, દેવીનો અને માફતોના હાથ વરવાદમાં તે ડુબી બસે છે. આ સિવાય શહેરમાં તથા પંચવટીમાં બીજા થોડા દેવળો છે.

ભદ્રકાળીનું મંદીર—આ ત્રણ ખાજુએ બાંધેલું હોઈ મુખ્ય મંદીર પેશનું એક છે. આ મંદીર સાદા ધર જેવું હોઈ તે સને ૧૭૬૦ માં ગણપતરાવ દિક્ષીત પટવર્ધને ત્રીસ હજાર રૂપિયા ખર્ચી બાંધાવ્યું. આ દેવસ્થાનને સરકારી નેમલ્યુક દરસાથે રૂપિયા ૨૫૦ છે. અર્ધા ભાગમાં એક હોઈ બીજા અર્ધા ભાગમાં સભામંડપ અને મંદીર છે. દેવળની અંદર ઉંચા બાંધેલા એટલા પર નવ મુર્તિઓ છે તેમાં વચ્ચે સુમારે એક કુટ ઉંચાઈની તાંબાની ભદ્રકાળીનો મુર્તિ છે. બન્ને ખાજુએ અડી કુટ ઉંચાઈનો ચાર મુર્તિઓ છે, અને આ ચાર મુર્તિઓના પગ આગળ ધાતુની એક કુટ ઉંચાઈની એવી બીજી ચાર મુર્તિઓ છે. આશા શુદ્ધ ૧૫મી નવરાત્રનો ઉત્સવ શરૂ થાય છે. ધાર્મિક સભા, અરિષ્ટ શાંત્યર્થ મગ્ન, અનુષ્ઠાન, બળા, વગેરે બાબતો અહીં થાય છે. ભદ્રકાળીના ખુણા પર એક શનીનું દેવળ છે.

મુસલમાનોની અડી ૧૦ થી ૧૫ મસીદો છે. તેમાં જુમા મસીદ, પીરબદાની દરગાહ આ બેઉને સરકાર તરફથી નેમલ્યુક છે.

**સિંધ અને સાધુ પુરૂષ, મઠ, ધર્મશાળા.**

ભટજીનો મઠ—સુંદર નારાયણના મંદીર આગળ છે. સુમારે એકસો પંદર વર્ષ પહેલાં રધુનાથજી ભટ કરીને અહીં એક મોટા તપસ્વી પ્રસિધ્ધ માણસ થઈ ગયા. એ પોતાના સિંધી યોગથી રામ સારા કરવામાં બહુ પ્રસિધ્ધ હતાં. મઠ પાસેનો ઘાટ એકે એમને સને



૧૮૦૮ માં ખાંધેા. મઠની દક્ષિણે એક શિવાલય છે. તે પુનાતા ખાલાજી. પંત નાજી એમને દસ હજાર રૂપીઆ ખર્ચી છે. સ. ૧૮૨૦ માં બધાબ્રહ્મ આ મંદીરનો આગસો સમામંડપ અને પાસેની નાની આટલી નારાયણરાવ યમાજી પોતનીએ છે. સ. ૧૮૪૫ માં ૭૦ હજાર રૂપીઆ ખર્ચી બધાબ્રહ્મ. શીવાય પાસે એક દત્ત મંદીર છે.

શેણવીનો મઠ—આ સરકારવાડા પાસે છે. શેણવીના શુરૂ સ્વામી મહારાજ જે કારવાર રહેછે તેમનો આ મઠ છે અને તેમનો એક કાન-ભારી અહીં રહી મઠનો સર્વ વ્યવસ્થા કરેછે.

૨મી નારાયણનો મઠ—આ સોમવાર પેદમાં છે. સ્વામી નારાયણ આ મહાયોગી સિદ્ધ પુરૂષ સુમારે ત્રણસો વર્ષ અગાઉ થઈ ગયાં. એવો કહેવામાં આવેછે કે અહીં સ્વામીએ જીવતાંજ સમાધી લીધેલ છે.

અજગર ખાવાનો મઠ—પંચવટીમાં કપાલેશ્વરની પાસે છે. એક કનોત્તિ પ્રાહ્માણુ લગ્નકરમાં અગ્નિદ્વાર હતો પછી તેને વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી તે સાધુ થયા અને જીવંત તેને અહીંજ સમાધી લીધી. તેના યાદગીરી મારે અમૃતગાવ શિવેવ વિંચુરકરે સને ૧૭૮૮ માં આ મઠ રૂપીઆ પાંચ હજાર ખર્ચી ખાંધેા. આ સાધુ અજગર વૃત્તીથી રહેતો હતો તેથી તેનું અજગર ખાવા નામ પડ્યું.

શંકરાચાર્યનો મઠ—આ પંચવટીમાંના કાળા રામના મંદીરની અગ્ની ગીશામાં સુમારે પચાસ વારપર છે. સ. ૧૭૨૦-૧૭૪૦ ના સુમારે એટલે પહેલાં બાજુરાવની કારકીદીમાં મૈસુર પ્રાંતમાં આવેલા શૃંગેરીમાંના જગદગુરૂ શંકરાચાર્ય શ્રીમત્સચ્ચિદાનંદ મહારાજ એ અહીં રહેવા હતાં. આગળ તેઓ અહીંજ સનાધિસ્થ થયા. ત્યારપછી તેમના શિષ્ય જગદગુરૂ શંકરાચાર્ય પ્રહ્લાદ સ્વામી એ પશુ માંદા થતા એક મહોનાની અંદર સમાધિસ્થ થયા. આ બંનેની સમાધિ પાસે પાસેજ છે. આ સમાધિ અને દ્વણ સવાહ માધવરાવે. સ. ૧૭૭૮માં

બાંધ્યાં.. દરવાજાપરનો માળ અને ત્રીચેનો ઝોટણો નાના ફાળુએ બાંધ્યાં; પાછણો મઠ નારાયણકંદે સને ૧૭૫૦ માં બાંધ્યો. આને કુલ શોળ હબર રૂપીઆ ખર્ચ થયો. આ મઠને પિંપળનેરમાંથી પાંચસો રૂપીઆ ઇનામ મળે છે અને તે શિવાય સરકારી નેમણુક દરવંધ રૂપીઆ ૨૮૮ છે.

દેશવ મહારાજનો મઠ—આ કાળારામના ઉત્તર દરવાજા સામે છે. દેશવ મહારાજ એ અહીં એક મોટા સિંધ પુરૂષ થઈ ગયા. તે રઘુનાથ બટજીના મતના હતાં, જેમની સિધ્ધી સાડે અનેક પ્રકારની લોકમાં થતો ચાલુ છે. સને ૧૮૪૬ માં અહીં તાવનો ઉપદ્રવ હતો તેજ કારણથી તેઓ અહીં સમાધિસ્થ થયાં. આ શૈલે કુટુંબના હતા.

કાતીકંડવામીનો મઠ—આ તળભાંડેરવર પાસે છે. સુમારે સીતર ૧૫ પહેલાં કાતા પુત્રુ સિદ્ધી આયા એમને બંધાવ્યો. આ મઠમાં એક ધૂળી કાતીકંડવામીની મુર્તી છે.

શ્રી ભદ્રકાળીનો મઠ—આ મઠ ભદ્રકાળીના બાંધકામ સાથેજ ખ. સ. ૧૭૬૦ ગણપતરાવ દિક્ષીત પટવર્ધને બાંધ્યો.

દેવીનો મઠ—આ તળભાંડેરવરની ગદ્દીમાં છે.

શ્રી સત્યનારાયણનો મઠ—આ નાવ દરવાજા અને આમરાની વચ્ચે એમની વચ્ચે છે. પંચવતીમાં શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ માંચત્રી પુરસ્કારણ કર્યું અને તે પુર્ણ થયા પછી માંડીની પ્રથમ સ્થાપના ઠાકળી ગામે કરી.

યશવંતરાવ મહારાજનું મંદીર—આ સત્ય પુરૂષની સમાધી અને મંદીર ગંગાના બેટમાં પાંચ દેવળો પાસે છે. પ્રસિધ્ધ સાધુ દેવ મામ-લતદાર અથવા યશવંતરાવ મહારાજએ ખ. સ. ૧૮૮૭ માં અહીં સમાધિસ્થ થયાં. એમની શિષ્ય મંડળીએ પંદર વીસ હબર રૂપીઆ ખર્ચીને આ મંદીર અને ચોગાન વચ્ચે બાંધ્યાં. પડોશની નાસિંદ મંદીરની જગ્યા સમયંદ્ર મોરેશ્વર વેશપાચન વડીલે આપી.

કપુરથળાની છત્રી—આ ગંગાના ખેટમાં પેશવાના ચોગાનની પાસે છે. પંજાબમાં આવેલા કપુરથળા સંસ્થાનના શીખરાજ રણધીર-સીંગ સને ૧૮૭૦ માં વિભાજન જતા હોઈ, વચમાં એડનમાં મુજરી ગયાં. તેમની દહન ક્રીયા અહીં કરી, તેમની યાદગીરી ત્રાફ આ છત્રી બંધાવેલ છે. આ છત્રી બહુજ સારી બાંધેલી હોઈ, તેની પરના ચિં-હના મુખપટા જોવા લાયક છે. તેની પર બંને બાજુએ હંગરેજી, મેરાડી અને ઉર્દુ આ ભાષામાં તેજ અર્થનો લેખ છે. તે છત્રીને બાંધવા કુલ ૧૨૬૧૦ રૂપીઆ ખર્ચ થયો આ છત્રીની પાસેજ કાંઠા પર કપુરથળાની પથરની ધર્મશાળા અને મંદીર છે. આ મંદીરમાં રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા, ગંગા અને ગોદાવરી એએની મુર્તિઓ છે. આ ધર્મશાળા અને મંદીર બાંધવા ત્રાફ કુલ રૂ. ૧૪૬૨૦ ખર્ચ થયો. દિલ્હી દરવાજા અને નાવ દરવાજા એમની વચ્ચે કાંઠા પર ચાંદવડકર સાવકાર એમને ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં પંદર હજાર રૂપીઆ ખર્ચે ધર્મ-શાળા બંધાવી છે.

ગોવર્ધન—ગંગાપુર નાસિકની પશ્ચિમે છ માઈલ પર અને ગોદા-વરીના પુર્વ કીનારા પર ગોવર્ધન ગંગાપુર નામનું એક ગામ છે. નાસિકથી અહીં સુધી સડક છે. આ ગામના ઉપરના ભાગને ગોવર્ધન અને નીચલા ભાગને ગંગાપુર એવા બે ભાગો છે. ગોવર્ધન આ ઘણુંજ જુનું ગામ છે. પાંડવ યુદ્ધના નંબર ૩, ૪, ૫, ૧૦ અને ૧૨ આવા પાંચ શિળા લેખોમાં આનો ખાર વખત ઉલ્લેખ આવેલો છે. આ ખીરીસ્તી લોકના વરસની સરઆતમાં વસેલું હોવું જોઈએ. ઉપરના શિળા લેખોમાં આને આદાર અથવા જીજ્ઞાસુ મુખ્ય ઠેકાણું કહેયું છે. આંધ્રમૂલ્ય દીવાનનું આ મુખ્ય ઠેકાણું હતું, અને અહીં વસુકેરા ધણી હતાં. હેમાડપંતની ૧૧ અગર ૧૨ મી સદીના સુમારે બાંધેલા એક બે દેજો સિવાય અહીં જોવા લાયક બીજું કંઈ નથી.

ગંગાપુરનો પાણીનો ધોધ—ગોવર્ધન ગંગાપુરની પુર્વે પા માઈ-  
 લખ ગોદાવરીના પાણીનો ધોધ છે. જે ઠેકાણે પાણીનો ધોધ છે, તે  
 ઠેકાણે નદી બહુ પહોળી હોઈ તેમાં મોટા મોટા ખડકો છે, અને તે ખ-  
 ડકો ઉપર બંને કાંઠે લાંબે સુધી પાણી પથરાયલું જણાય છે. ગોદા-  
 વરીના જમણા બાજુના કીનારે આંબલા વીસ ફુટ ડાંચા ખડકપરથી  
 પાણી નીચે પડે છે, અને પડતી વખતે તે શીણને લાંબે ડુધ જેવું દેખાય  
 છે તેથી તેને ડુધસ્થળ કહેવાય છે. જે વખતે પાણી ખડકપરથી પડે છે  
 તે વખતે અહીંના પાણીનો દેખાવ બહુજ રમણીય અને આદલાદ કારક  
 જણાય છે. ઉંઠાળામાં ત્યારે પાણી ઝાંછું હોય છે ત્યારે પાણીનો  
 પ્રવાહ ખડકપરથી ન પડતાં બે ખડકની વચ્ચેથી વહે છે. ધોધની નીચે  
 પચાસ વાર પર તેવીસ પગથીઆનો એક પથરો દ દરે છે. જેપરથી  
 પાણીના પ્રવાહ તરફ જવાય છે. જમણી બાજુએ ગોદાવરીના કાંઠે  
 ઉત્તમ પ્રમાણનો પથરો ઘાટ બાધેલો છે અને ત્યાં બે ધર્મશાળાઓ છે.  
 આ બે ધર્મશાળા પૈકી એક ને પંચ કમાન હોઈ બીજી ચોરસ છે. આ  
 ઘાટ અને ધર્મશાળા માધવરાવ પશવાની મા ગોપીકાબાઈએ બાંધ્યાં.  
 શિયાવ ત્યાં એક સોમિરવરનું દેવળ હોઈ બીજાં બે મહાદેવના નાના  
 દેવળો છે. આવળ માસનાં બીજા સોમવારે અહીં સોમિરવરની જત્રા  
 બગાય છે. આ સર્વેની પાછલી બાજુએ ગોપીકાબાઈનો વાડો છે;  
 પરંતુ હાલમાં તેના પાયાની પડેલ બીજા સર્વાય બાજુ કંઈ મહત્ત્વ નથી.  
 ઉત્તર બાજુએ દાંડ પર એક ઉત્તમ આંખાવાડો છે, જેની પછેલી બા-  
 જુએથી રામશેજ ટેકરીનું શિખર દેખાય છે.

દંડકસૂર્ય—પુર્વે કાલુગમાં સૂર્યવંશમાના મનુનો પુત્ર દંડવાકુ  
 અને તેના પુત્ર દંડકરાજ એક દીવસે શીકાર કરતાં કરતાં હોવાથી ભા-  
 ગવંદુષાના આશ્રમમાં આવ્યાં. તે વખતે રૂપી આશ્રમમાં નહતો;  
 પણ તેમની અરજ નામની એક સુસ્પરેષ કન્યા ત્યાં હતી. તેને એકની

જોઈ દંડકરાળ દામમીહીત થયો. ત્યારે તેને વશ કરવા સારૂ તેને બહુ બટપટ કરી, પણ વ્યર્થ, છિવટે તેને બળાત્કારે તેનો ઉપભોગ કર્યો. આથી તે અચેતન પડી. અચેતન સ્થિતિમાં અરબને પડેલ જોઈ, સભા ત્યાંથી જતો રહ્યો. પછી થોડા વખતે ભાર્ગવંદૃષી પોતાના આશ્રમે આવ્યા અને અચેતન સ્થિતિમાં તેની કન્યાને જોઈ, અને અંતરશાનથી સર્વ બાણીને દંડકરાળને તેમને આપ આપ્યો કે તારા રાજ્ય સહીત તું સાત દીવસમાં ભરમ થઈશ ! ધર્મયુક્ત એવા કૃતયુગમાં ધર્મ વિરૂદ્ધ આચરણ તે રાજના હાથથી થયું તેથી વિરૂદ્ધ અને શૈવલ પર્વતની વચ્ચે આવેલા તેના પ્રદેશને તે મહર્ષિએ આપ આપ્યો. ત્યારથીજ તે પ્રદેશનું દંડકારણ્ય એવું નામ પડ્યું.

### મહોત્સવ, યાત્રા વગેરે.

અર્ધતર માસમાં સર્વ ગામ ગાંધિમાં શુદ્ધ પડવાથી રામનવમીનો ઉત્સવ શરૂ થાય છે. રામનવમી — એટલે રામજન્મના દીવસે ધણી ભત્રા ભરાય છે અને શુદ્ધ અગ્નિઆરમે પંચવટીમાનાં કાળારાગનો મોટા રથનો ઉત્સવ હાય છે. આ વખતે મહાર ગામના ઘણાં યાત્રાળુ આવે છે. અર્ધતર શુદ્ધ પુર્ણિમા દીવસે હનમાનનો જન્મ દીવસ હાય છે. આ દીવસે પંચ છ માઈલ પર આવેલાં “ ટાકળી ” ગામે શ્રી સમય રામદાસ સ્વામીએ શ્રી હનમાનની સ્થાપના કરેલી છે. તેના જન્મ ઉત્સવ પ્રસંગે ઘણા યાત્રાળુઆ આવે છે.

વૈશાખ મહિનામાં અખાત્રીજને દીવસે ગંગાના બન્ને કાંઠા પર ખાહાણની સ્ત્રીઓ શિવાય બાબ વર્મણી હબરે સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ ગીત ગાતાં રાસ રમી છે. આ સ્ત્રીઓને નાસ રમતાં જોવા સારૂ હબરે સ્ત્રી પુરોષો એકઠાં થાય છે. શિવાય પરદુર મ જાયતી અને નારસીદ જાયતી વગેરે પંચુટલ ઉત્સવ થાય છે.

જે માસમાં તપ્પડકર અને ઘોલપ વગેરેના મંદીરમાં દસહરા નિમિત્તે દસ દિવસ ગંગાનો ઉત્સવ શરૂ થાય છે. જે મહીનાની પુનેમે સ્ત્રીઓ વડના ઝાઝની અને સાવીત્રીની પુલ કરી બ્રાહ્મણોને દાન વગેરે આપે છે.

અશ્વાઃ મહીનામાં વીકલ મંદીરમાં ઉત્સવ થાય છે.

આવણુ મહીનામાં મુરલીધરના મંદીરમાં કૃષ્ણ જન્મખાજીને લીધે રાત્રિ દિવસ નામ સંતાહ શરૂ થાય છે. જન્મ વખતે ઘણું લોકો દર્શન કરવા આવે છે. બારસને દિવસે ગોપાળકલા હોય છે. દરેક સોમવારે તીળભાંડેશ્વર અને કપાલેશ્વર એમની પાસેથી મોટા સમારંભથી વાજતે જાજતે ગંગાપર નીકળે છે. કપાલેશ્વરનું રામકુંડપર અને તીળભાંડેશ્વરનું તારકેશ્વર આગળ સ્નાન થાય છે. આ માસમાં પહેલાં અને છેલ્લાં સોમવારે નાસિકમાં, બીજા સોમવારે ગંગાપુરમાં સોમિરેશ્વરી, અને ત્રીજા સોમવારે પાંડવ ગુંડાની જત્રા ભરાય છે.

ભાદરવામાં ગણપતીનો ઉત્સવ હોય છે.

આસો માસમાં ભદ્રકાળી, બાજાજી, અને શહેરની બહારની કાલીકા દેવી વગેરે ઠેકાણે નવરાત્રના નવ દિવસ ઉત્સવ હોય છે. તે વખતે દરેક મંદીરમાં ઘણું સ્ત્રી પુરોનો દર્શન કરવા સારૂ બીડ થાય છે.

કાર્તિક માસમાં વૈકુંઠ ચોદસને દીવસે સુંદર નારાયણનો ઉત્સવ હોય છે. તે દીવસે બ્રાહ્મણુ ભોજન હોય છે. ત્રીપુરાસી પુનેમે તીળભાંડેશ્વર, કપાલેશ્વર, એ દેવજોમાં પુલ વગેરે થાય છે, અને માટી રાશની પણ થાય છે. બીજા શીવમંદીરમાં પણ રાશની થાય છે.

માગધર માસમાં ગંગાના કંઠાપર મેદાનમાં ચંપા જઈને દીવસે ખંડોખાની માટી જત્રા ભરાય છે. તે શીવાય વદ અગીયારમે સાધુ યશવંતરાવ મહારાજની તેમની સમાધી પાસે જત્રા ભરાય છે. તે વખતે આજી બાજીના ઘણું લોકો જત્રા નિમિત્તે આવે છે. દત્ત મંદીરમાં દત્તજયંતી ઉજવાય છે.

પોસ માસમાં મકર શંક્રાંતીના બીજ દીવસે શહેરની સર્વ ભત્રા  
 ધણી સ્ત્રીઓ સીતાને તળગોળ આપવા સારૂ કાળારામ મંદીરમાં જ  
 છે; અને માંહેનાહે હજાર કંકુ અને તીળગુળ વહેંચે છે. તે વખ  
 સ્ત્રીઓનો આ મેળાવડો જોવા જવો હોયછે. અહીંથી શહેરની ઉત્તર  
 'લક્ષ્મણ' નામનું એક ગામ છે. ત્યાં સીતા સરોવર નામનું તી  
 છે. તે ઠેકાણે દરેક રતીવારે નાહવા સારૂ ધાણું લોકો ભર્યું છે. શીવ  
 ઉપર કહ્યાં પ્રમાણે ટાકળી ગામે બી મમથાં રામદાસ સ્વામી એમ  
 વદ નોમને દીવસે મરણ તીથી હોવાથી શહેરમાંથી ધણી લોકો ભર્યું

મહા મહીનામાં રામકુંડપર ગોદાવરી નદીનો દસ દીવસ ઉત્તર  
 હોય છે. મહા શિવરાત્રી લાંધે ગામ ગામના હજારો લોકો અહીં રત્ન  
 સારૂ આવે છે.

ફાગણ માસમાં વદ પાંચમની પહેલા આવતાં બુધવારે સૌ  
 સાદકગ્રાહ હુસેની આ સાધુ પુરુષની દરગાહ હોઈ ત્યાં મોટા ઝોર  
 ભરાય છે. અને તે ઝોરમાં બધી ભતના લોકો ભર્યું છે. એને સ  
 કરી વર્ષાસન મળે છે.

આ શીવાય અહીં સોમવતી, ચંદ્ર, સૂર્ય ગ્રહણો, અર્ધોદય, મો  
 દય, ગજછાયા, અને સિંહસ્થ, અધિકમાસ વગેરે પર્વપર હજારો  
 યાત્રાળુઓ આવે છે.

### તથાવન—વર્ણન.

પાંચવટીની પૂર્વે એક માછનપર ગોદાવરી નદીના કાંઠે તથા  
 અથવા તપ કરવાનું પવિત્ર ઠેકાણું છે. આ સ્થાને પહેલાં મોટા મો  
 રુધીઓના તપ, યજ્ઞ વગેરે કરી હમેશાં યજ્ઞ હતાં. અહીં રહેલ રાક્ષ  
 રુધીઓને વારંવાર હેરાન કરતાં હતા. વનવાસના કારણે બી રામચં  
 ળનુ આ ઠેકાણે રહેવાનું થવાથી તેમના હસ્તોથી તે હજાર રાક્ષસોનો

યથો, અને તેથીજ આ સ્થાન નિર્ભય થયું, અને ત્યારથીજ ઋષીઓના યજ્ઞયાગ, હોમ હવનાદિ કર્મો, હરકત વગર થવા લાગ્યાં.

તપોવનમાં હાલમાં જોવા લાયક કંઈ એ તો ત્યાં એક માટું, અને ઘણું જ જુનું વડનું ઝાડ છે. આ ઝાડ રૂપીઓના વખતનું છે એમ કહેવાય છે. આ ઝાડની નીચે લક્ષ્મણનું ઉત્તરાભિમુખ આવેલું એક નાનું મંદીર છે. તેની સાથેજ તે પહેલા તપશ્ચર્યા કરતા હોવાની તે વખતની સાક્ષી પુરતી ધુની હજુ સુધી સંભાળી રાખવામાં આવી છે. આ દેવળને જાનામી જમીન હોઈ તેની બધી વ્યવસ્થા રામાનુજ પંથી આચાર્ય કરે છે.

લક્ષ્મણના દેવળની સામેજ બીજું એક પુર્વાભિમુખ લક્ષ્મણ મંદીર આવેલું છે, જેમાં લક્ષ્મણની સુમારે એક કુટ ઉંચાઈની મુર્તિ છે. ત્યાં જે લેખ છે તે પરથી માલમ પડે છે કે બનવેલા વાળા ઠંકર મોનજી આગપાલ અને જેટું વસનજી આગપાલ એમના રમરણાર્થી મોનજીની માતાશ્રી જમનાબાઈ અને તેમની વીધવા કણ્ણીઆણી વીરબાઈ એ છે. સ. ૧૮૬૫ માં બાંધાવ્યું. શિવાય વીરબાઈ એ પોતાના મરણ સમયે આ દેવળને જો હજાર રૂપીઆની રકમ આપી એમ સમજાય છે. આ દેવળની સામેજ એક નાનું હનમાનનું મંદીર છે. ત્યાં જે લેખ છે તે પરથી જણાય છે કે કચ્છના સ્વર્ગવામી ઠંકર મુરલીધર કેશવજી ભાટયાના તરફથી ઠંકર નાગાયણદાસ કાનજી માલજી, ઠંકરસા રત્નછોડ દલાલ અને ધરમસી હજીવન બંગાલી આ ત્રણે મળી આ મંદીર બાંધાવ્યું છે. આ હનમાનના મંદીરની પોસમાં ઉત્તરની બાજુએ એક ગૌશાળા છે. કચ્છના મશાયાજીના ઠંકર નાગાયણ કાનજી માલજી, અંબરવાલાના ઠંકર ધરમસી ભવાનજી હરભમ અને બીજાં કેટલાંક જણાએ મળીને આ ગૌશાળા સ. ૧૯૦૪ માં બાંધી છે. આ શાળામાં બાંધવા સારું અને રાધુઆને ઉત્તરવા સારું હોય તે ભાડે આપવા અથવા તે વેસવાના મેલન આધાર નથી. અહીંની અને લક્ષ્મણ મંદીર વગેરેની વ્યવસ્થા રામાનુજ પંથના આચાર્ય કરે છે.



લક્ષ્મણના મંદીરથી સુમારે બસો, ચઢીસો વારપર પુર્વે ગંગાના ખેટમાં મેઠા મેઠા ખડકો છે. તે પૈકી એ મેઠા ખડકમાં ગંગાના પ્રવાહનો એક માર્ગ પડ્યો છે. આને 'પ્રહ્લ્યાદાની કહે છે. આજ ઉપર કહેલાં ખડકના માર્ગમાં એ છીદો જે છે તે શુર્પણખા રાક્ષસીના છે એમ સમજે છે. તે સખધી એવી દંતકથા છે કે, રામના શગરૂં જે રાવણ તેની શુર્પણખા બહેન હતી. તેનો છોકરો શયર આ જંગલમાં કાળ ખડગની પ્રાપ્તિ માટે તપ કરતો બેઠો હતો; પરંતુ તે તેને મળે તે પહેલાં લક્ષ્મણે તેને મારી નાખ્યો. તેથી તેનું વેર લેવાને લક્ષ્મણ સાથે કપટ કરી લગ્ન કરવાની ઇચ્છાથી શુર્પણખા સ્વરૂપવાન આનો વેપ લઈ તેની પાસે આવી; અને તેને પ્રેમ પાશમાં સપડાવવા સારું પ્રયત્ન કરવા લાગી. ત્યારે લક્ષ્મણે તેણીને રામની સંભતી સારું મોકલી. રામને તેણીનું કપટ સમજીઈ ગયું; તેથી તેમણે તેણીની પીઠપર તેનાં નાક અને કાન કાપવા સારું લક્ષ્મણને જાણી મોકલ્યું. લક્ષ્મણે તે વાંચીને તરતજ તેણીના કાન અને નાક કાપી નાખ્યાં. તેથી આ બે કાણા તેણીના નાકનાં સમજે છે. ગંગાના જમણા કીનારાના ખડકમાં કોતરેલી અગ્યાર કોટડીઓ છે ત્યાં શિળા લેખ વગેરે કાંઈ ન હોવાથી તેનો વખત તથા જે માણસે તે કોતરાવેલી તેનો ધર્મ વગેરે જાણવાને કાંઈજ સાધન નથી; પરંતુ આ કોટડીઓ રૂપીઓને તપ કરવાનું સાધન હશે એમ લાગે છે. ત્યાં આવેલાં કપીલ તીર્થની પુર્વે એક ઉંચા ઓટલાપર પ્રસિદ્ધ પંઠલુ. કર સાધુ એકનાથ મહારાજ એમની પાદુકા કોઈ ગૃહસ્થે સ્થાપન કરેલી હોઈ તેપર એક નાનું મંદીર બાંધેલું છે. દરવર્ષે ફાગણ વદ છઠ્ઠને દીવસે અહીં નાનો ઉત્સવ વગેરે હોય છે. કપિજતીર્થ પાસે ખડકમાં નાની નાની ખોલી છે. તેને પાપ પુણ્યની ઓરડીઓ કહે છે. 'પ્રહ્લ્યાદાની, રૂદ્ર-યોની, વિષ્ણુયોની, અગ્નીતીર્થ, મુક્તિતીર્થ અને સૌભાગ્યતીર્થ એવા એના નામો છે. તેમાં ધણા જનારુઓ ઉતરી એકમાંથી બીજામાં, બી-

જામાંથી ત્રીજામાં બચ્છે. ત્યાં એક ગોર આલસ્ય ખેંચી હોયછે. તે આ દશીકત દહી સંદૃષ્ટ કરાવી દક્ષણ વગેરે છે. કપીલતીર્થ પાસે આવેલું કપીલમુની અને ગાય, શુભંભાનું લક્ષ્મણે કાપેલું નાક, રામલક્ષ્મણ એમની મુર્તિ આ સર્વે અહીં તૈયાર કરી બેસાડ્યા છે.

ઉપર કહેલાં લક્ષ્મણના દેવળથી આસરે બમો વારપર પશ્ચિમ બાજુએ લક્ષ્મી નારાયણનું મંદીર છે. તે ઉત્તરાભિમુખ હોઈ તેમાં સફેદ સંગેમરમરની લક્ષ્મી નારાયણની આસરે બે, બે, કુટ ઉંચાઈની મુર્તિ છે. નારાયણની મુર્તિ અનુભૂજ હોઈ પાસે લક્ષ્મીજી છે. મુર્તિ ઉભી હોઈ રમણીય છે. જરા એક બાજુએ હનમાનનું નાનું મંદીર છે. શિવાય આ મંદીરમાં બાજુએ શ્રીકૃષ્ણ, રામ અને હનમાન એમનાં નાનાં નાનાં મંદીરો છે. મંદીરની ચારે બાજુએ આવેલી ધર્મશાળામાં ઘણાં ગોસાઈ, સાધુ રહેછે. આ મંદીરને ધનામી જમીન હોઈ મુંબઈના કેટલાક ભાડીયા ગૃહસ્થો તરફથી મદદ મળે છે. આ દેવસ્થાનની વ્યવસ્થા રામાનુજ સંપ્રદાયના આચાર્ય કરેછે.

લક્ષ્મી નારાયણના મંદીરથી પશ્ચિમે સુમારે સો વારપર ગોપાળ કૃષ્ણનું મંદીર છે. તેમાં ગોપાળ કૃષ્ણની મુર્તિ સંગેમરમરની હોઈ સુમારે બે કુટ ઉંચી છે. તેમનું વાંસલી વગાડતો હોય તેવું ધ્યાન ધણુંજ સુંદર છે. આ મંદીર તપોવનમાં આવેલાં મંદીરો કરતાં વધારે રમણીય છે. અંદરના રામ, લક્ષ્મણ અને સિતા એમની સફેદ પથરની સુમારે ત્રણ ત્રણ કુટ ઉંચાઈની મુર્તિઓ છે. જેમાં રામ લક્ષ્મણનું દર્શન ઘણુંજ ખેંચાણકારક છે. સીતાનું દર્શન ધવાથી તેનું દર્શન કરનારનું મન થોડો વખત રતબ્ધ થયા વગર રહેતું નથી. શિવાય અહીંના હનમાનની મુર્તિ પણ બે કુટ ઉંચાઈની છે. હનમાનની જમણી બગલમાં સોનેરી ગદા, અને માથે સોનેરી રંગનો મુગટ હોઈ બે હાથ જોડેલા છે. આની બાજુ સ્વરૂપની હનમાનની મુર્તિ જોઈ જોનાર લક્ષ-

જીવણ સ્તાપ્તજ ઘઈ જાય છે. આ મંદીરને અને સ્થાપનાને સુમારે વીસ પચીસ હજાર ખર્ચ થયો છે. અહીં જે સેપ્ત છે તે પરથી જણાય છે કે કંઈ મહિના રહેવાશી હકકર ડુંગરસી નાગજી એમને પોતાના સ્વર્ગવાસી પુત્ર જેઠા ડુંગરસીની યાદગીરી સારૂં આ મંદીર બંધાવ્યું. અહીં ઇ. સ. ૧૯૧૧ થી ( અને સવંત ૧૯૬૭ થી ) પાંચ સાધુને અન્ન અપાય છે. શિવાય અહીંજ હકકર અનુભૂજ પેરાબયની યાદગીરી સારૂં પાંચ સાધુને અન્ન અપાય છે. આ મંદીર પુર્વાબીમુખ આવેલું છે.

વિષ્ણુ મંદીર—આ મંદીર રામમંદીરની પશ્ચિમ બાજુએ સુમારે દોઢસો વારપર છે. આ ઉત્તરાબીમુખ હોઈ તેમાં ત્રણ કુટ ઉંચી ઓટ બાપર સંગેમરમરની લક્ષ્મી નારાયણની મુર્તિ છે. નારાયણની મુર્તિ સુમારે દોઢ કુટ ઉંચી હોઈ લક્ષ્મીની મુર્તિ થોડી નાની છે. સામે નાનો સભામંડપ હોઈ તેની ફરતે બગીચો છે. દેવળપર ઈંટનો કંચો ધ્રુમદ હોઈ તે દુરથી દેખાય છે. દેવસ્થાનની વ્યવસ્થા રામાનુજ સંપ્રદાયના આચાર્ય પાસે છે.

રામમંદીર—આ મંદીર વિષ્ણુમંદીર પાસે છે. અંદર રામ લક્ષ્મણ અને સીતા એમની સંગેમરમરની સુમારે એક એક કુટ ઉંચી મુર્તિઓ છે. સામે હનમાનજી નાનું દેવળ છે. તપોવનમાં રહેનાર શ્રી નારાયણ સ્વામી અને કચ્છના રહેનાર હિરજી ગોવીંદજી આ બંનેએ મળી બે હજાર રૂપિયા ખર્ચી આ મંદીર સને ૧૮૬૫ માં બંધાવ્યું. કચ્છના બીજાણવાલાના સ્વર્ગવાસી રઘુવંશી કલ્યાણજી નારાયણ તુળશીદાસ એમની યાદગીરી સારૂં આ મંદીરમાં સવંત ૧૯૬૪ થી પાંચ સાધુઓને અન્ન આપવું શરૂ કર્યું છે. એ શિવાય આ મંદીરની સામે છે તે શેઠ ખેમરાજ કૃષ્ણદાસજી ‘શ્રી વ્યંટદેવર’ છાપખાનાના માલિક મુખ્ય ભગવાનની ધણીઆણી પાર્વતીમાઈ-રંગનાથ અને શ્રીનીવાસ એમની મા એણે બંધાવી મહંત અને સાધુઓ સારૂં આપી છે. ધર્મશાળાની અને

રામમંદીરની વ્યવસ્થા શ્રી નારાયણ સ્વામી જાતે જોયછે. એ શિવ  
અહીં આવેલાં મંદીરોની જાત અર્થે આવનારી ઘણા ભારતીય અ  
દાનશુર ભાઈ આ વગેરે લોકો તરફથી ઘણા રોકડ રકમ વગેરે મળે  
રામમંદીરથી મડકનો રસ્તા આસરે પાંચશા પાડે છે અને એ દરમ્યા  
કાંઈ જોવા જેવું નથી. તપોવનમાનું જોવાનું અહીં પુણું થાયછે.

### પાંડવ ગુંડા.

નાસિક શહેરની દક્ષિણે પાંચ માઈલપર ત્રીંબક અંજનનેરી ડુંગર  
ત્રણ જુદી જુદી ટેકરીઓ થાયછે, અને તે સપાટીથી ૧૦૦ થી ૧૧૦  
ફુટ સુધી ઉંચી છે. તે પૈકી સર્વથી મોટી ટેકરી નાસિકથી ૧૦૬૧  
ઉંચી અને સમુદ્રની સપાટીથી ૩૦૦૮ ફુટ ઉંચી છે. તે ટેકરીપર  
બ્રધની ગુંડાની હાર છે. આ ટેકરીનું અસલ નામ ત્રિરમી હતું. તે  
ઉલ્લેખ ગુંડાના શિલા લેખ નંબર ૨, ૩, ૫, ૧૦, ૧૫, ૧૮ અને  
માં આવેલિ છે. આજુબાજુના લોક આ બ્રધની ગુંડા છે એ ત  
ભુલી ગયા છે તેઓ આ ગુંડાને પાંડવ ગુંડા કહેછે. ઉંચ વર્ણના  
લોક હિંદુ લોક પણ નાસિક જાતે આળ્યા એટલે આ ગુંડાને પાં  
સમજી દર્શન કરવા સાથે જાયછે; અને ગૌતમ, બુદ્ધ, બોધિસત્વ વગ  
પાણી લોકેશ્વર, પદ્મપાણી લોકેશ્વર અને બુદ્ધ તારાદેવી એમની મુ  
ઓતે યુધિષ્ઠિર અથવા ધર્મ, ભીમ, અશ્વત્થામા, નકુળ અને સહદેવ એ  
પાંચ પાંડવ બ્રધુ, શ્રાકૃષ્ણ, બેળમ, કણ્વ અને દ્રૌપદી એમની તે મુર્તિ  
છે એવું હજી સુધી સમજે છે.

નાસિકથી ગુંડા સુધી પાંચ માઈલ મડકનો રસ્તાછે. પાંચ મા  
આળ્યા પછી રસ્તાની પુર્વ બાજુએ સુમારે ત્રણસો વારપર ઉપર કો  
બ્રધની ગુંડાની ટેકરીનો પગરસ્તા છે. આ જગ્યાએ હાલમાં ઉ



અનંદાંશી-ગોદાવરી નદી કે પશ્ચિમ ૬૨. કેનાલો અંબારો.



ગાંધીધર્મ-ગો.દાવડીના ખાણીનો ચોખ અથવા-દુધરશગી.

જવા માટે ઉત્તર દીશા તરફ વળતાં વળતાં ગુફાની સપાટી સુધી આસરે ત્રણસો ફૂટ ઉંચો એવા એક સારો પગરસ્તો તૈયાર કર્યો છે.

આ ગુફા એક હારમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ પ્રથરાયલી છે. તેની આગળ ટેકરીના વાયવ્ય ખુણાથી પૂર્વ બાજુએ કેટલાક યાર્ડ એક પટ્ટોના સુ-પાટ રસ્તો છે. અદીથી આજુબાજુની જમીનનો દુરનો દેખાવ ધણેજ રમણીય લાગે છે. ગુફાના મો ઉત્તર બાજુએ આવેલ હોવાથી તેમાં તડકો લાગતો નથી, અને ગુફાના મોપર ખડકનો ભાગ આવેલો હોવાથી વરસાદ લાગતો નથી. તેથીજ અંદરનું ખોદકામ મુલ્યવાન અને ઉપયોગી શિલાલેખ દોઢથી બે હજાર વરસો થયાં તોપણ તે તદ્દન નવા અને સારી રીતીમાં હોવા જેવાં લાગે છે.

એનશન્ટ મોન્યુમેન્ટ પ્રિઝરવેશન એક્ટ સરકારે આ ગુફાને લાગુ પાડવાથી તેની વ્યવસ્થા સારી છે.

આવાજુ માસમાં ત્રીજે મોખવારે અહીં પાંડવ ગુફાની જતા બરાય છે. ગુફામાના શીલાલેખના અક્ષરોની ફેરફારની ટાપટીપ પરથી એવું દેખાય છે કે, આ નાસિકની ગુફાના શીલા લેખનો વખત ઈ. સ. પહેલાં ૧૦૦ વર્ષથી આસરે ઇ. સ. ૫૦૦ વર્ષ સુધીનો હોવો જોઈએ. છેલ્લી તારીખના શીલા લેખમાં ગુફા તઈયાર કરવા બદલ ઉલ્લેખ ન હોઈ ફક્ત તેની અંદરના સુધારાનો અને ફેરફારનો ઉલ્લેખ છે. ઉપલી ટાપટીપ પરથી ૧૫ અને ૧૬ મી ગુફા બાદ કરીને બીજી સર્વે ગુફાઓ ઇ. સ. પહેલાં ૧૦૦ વર્ષથી ઇ. સ. પછી ૫૦ વર્ષ સુધીની હોતી જોઈએ. ૧૫ અને ૧૬ મી ગુફામાં શીલા લેખ નથી; પરંતુ તેની શીલ્પ કળાની પદ્ધતી ૨૦ મી ગુફાની પદ્ધતી જેવીજ છે. ૨૦ મી ગુફામાં આવેલા ૨૩ મા શીલા લેખપરથી આ ગુફા ઈ. સ. ની પાંચમી અગર છઠ્ઠી સદીની શરૂઆતમાં કરેલી હશે તેથી ૧૫ અને ૧૬ મી ગુફાના વખતમાંજ એટલે ઇ. સ. ની પાંચમી અગર છઠ્ઠી સદીની શરૂઆતમાંજ બાંધેલી હશે.

નાસિક્કની ગુંફાના શીલાલેખને પશ્ચીમ હિન્દુસ્થાનમાંની આવેલી ગુંફાના શીલાલેખ કરતાં વધારે મહત્વ છે, કારણ તેનાથી ધણી મહત્વની અને ઇતિહાસીક માહિતી મળે છે. જો તેનાથી સાલવાર ઇતિહાસીક માહિતી મળતી નથી, તોપણ તેની અંદર આવેલી તુટક ખંધર ને સર્વ સાધારણ કંપનાનો વીચાર કરતાં ઇ. સ. ના પહેલાં ૧૦૦ વર્ષોથી ઇ. સ. ૧૦૦ વર્ષ સુધી પશ્ચીમ હિન્દુસ્થાન તરફના ધણાં દેશનાં નામો, પર્વત, નદી, શહેરો, ગામો અને ગામડાં અને એનાં ઇતિહાસીક ધણાંજ ભાગનો ખુલાસો થયેલો છે. શીલાલેખમાં ખતાવેલા રાખનાં નામો—કન્હયા અથવા કૃષ્ણ, હકુસિરિ અથવા હકુમો, ક્ષેરરાત્ર અને નહપાન તેનો જ માઈ ઉપવદાત, ગોતમી પુત્ર શાતકર્ણી, વસિષ્ઠ પુત્ર પુણ્ડ્રમાયી, ગોતમી પુત્ર શીવદત્ત અને હરિવર.

કુલ ગુંફા ચોવીસ હોઇ તેને પશ્ચીમ તરફથી પૂર્વ તરફ અનુક્રમ નંબરો આવેલાં છે. અને તે ગુંફામાં કુલ છવ્વીસ શીલાલેખ છે. ચિત્ર, લયન, અને સત્ર એવા આ ગુંફામાં ત્રણ પ્રકાર છે.

ગુંફા નંબર ૧—આ ગુંફા આ છું છે. તેને એક ઓઝરી ને એક રાંધણી છે. પાછલી ભીંતમાં આવેલી મુર્તી અર્ધી હોવાને લીધે તે સ્ત્રીની છે તે કહી શકાતું નથી. આ ગુંફામાં મુખ્ય મહત્વાનો ભાગ કહીએ તો, તે બહારનાં ધાંભલાપર કોતરેલો પણ અપુર્ણ ધણેજ ઉત્તમ નકશોનો કઠેરો છે. તેપર ખોદકામ કરેલી બે દાર છે તે પૈકી ઉપલી દારમાં કુલોનાં ગુચ્છ કોતરેલાં છે. અને નીચલી દારમાં ઝાડનાં પાંદડાના વેલજુટીમાં કોતરેલાં જનાવરના ચિત્રો છે. પોતાનો પાછલો પચ કરડનો બળદ, માણસખાઉ વાઘ, દોડતો હાથી, પાછલા પગથી મા અળવાળતું હરણ, કુદતો બળદ, અને નાસતો વાઘ આ સર્વે નાનાં હોઇ જુનાં હોવાથી રૂપદેખાતાં નથી.

ગુંફા નંબર ૨—કિપરની ગુંફાની પૂર્વે આસરે ખાવીસ કુટનાં



અંતરે આ ગુંડા છે. આ ગુંડાની સામે પાછલી ભીંતમાં ધર્મચક્ર એવી પદ્મતીથી કમળપર પગ મુકી સિંહાસનપર બેઠેલી બુદ્ધની ત્રણ કુટ ચાર ઇંચ ઉંચાઈની મુર્તિ છે. અને તેના ચહેરાની ફરતે મખખર છે. તેની જમણી બાજુએ બોધસત્વ અને પદ્મપાણી લોકેશ્વરની મુર્તિ ઉભી હોઈ તેના જમણા હાથમાં ચમરી અને ડાબા હાથમાં કમળનું ફૂલ છે. ડાબી બાજુએ બોધીસત્વ અથવા વજરપાણી લોકેશ્વરની મુર્તિ હોઈ તેના જમણા હાથમાં ચમરી અને ડાબા હાથમાં વજર છે. બોધીસત્વની ઉપર ઉડતી પર્વતી આકૃતિ હોઈ તેને વિદ્યાધર અથવા સ્વર્ગીય અપ્સરા કહેછે. જમણી બાજુની અપ્સરાનાં હાથમાં ફુલો છે, અને ડાબી બાજુની અપ્સરાનાં હાથમાં ફુલોના હાર છે. ડાબી બાજુના બોધીસત્વની પાસે બુદ્ધની નાની નાની એકપર એક એવી ત્રણ કુટ ત્રણ મુર્તિઓ છે. તેની પાસેની ભીંતમાં ત્રણ કુટ ત્રણ ઇંચ ઉંચાઈના બે પુતળાં ઉભા છે અને જમીનપર મહાદેવની પીંડી અને નંદી કોતરેલાં છે. તેને રામેશ્વર કહેછે અને ઉડતો હનમાન નજરે પડેછે.

ડાબી કોઠડીના વચલાં ભાગે કમળપર પગ મુકીને સિંહાસનપર બેસાડેલી ચાર કુટ દસ ઇંચ ઉંચાઈની બુદ્ધની મુર્તિ છે. તેની બંને બાજુએ પાંચ ઇંચ ઉંચાઈની લોકેશ્વરની મુર્તિ છે. જોનારની ડાબી બાજુએ આવેલી મુર્તિના માથાપર મુગટ છે ગળામાં કંઠો અને કાનમાં ઘાળી છે. તેના વાળ ગરદનપર લટકે છે. ડાબા હાથમાં વજર હોઈ જમણાં હાથમાં ચમરી છે. જમણી બાજુની મુર્તિને ટોપી જેવાં વજ્રલાં વાળ છે. તેના જમણાં હાથમાં ચમરી અને ડાબા હાથમાં દાડા સાથે કમળ છે, તેને દાગિના નથી. સિંહાસનની પાછલી બાજુએ મમરના ધોઢામાંથી નીકળનાર ખતરો છે.

કોઠડીની ડાબી ભીંતમાં વચમાં ઉપર પ્રમાણેજ ચાર કુટ ત્રણ ઇંચ ઉંચાઈની બુદ્ધની મુર્તિ હોઈ તેની બંને બાજુએ ચાર કુટ બે ઇંચ

કંચાઈની લોકેશ્વરની મુર્તિ છે. અને તેની પર સ્વર્ગીય અપ્સરા છે. બંને બાજુના લોકેશ્વરને જરા છે. જમણી બાજુના લોકેશ્વરના જમણા હાથમાં ચમરી અને ડાબા હાથમાં ઢાંડા સહીત કમળ છે. ડાબી બાજુના લોકેશ્વરના જમણા હાથમાં ચમરી હોઈ, ડાબા હાથ બંગપર છે. સામેની ભીંતની અંદરની બાજુએ આવેલી આ સર્વે મુર્તિની ડાબી બાજુએ ચાર કુટ દસ ધંચ ઉંચાઈની બ્રુધની મુર્તિ હોઈ તેને માખર છે. તેના જમણા હાથની હથેલી ઉઘાડી છે અને ડાબા હાથે ખભા પરનું કપડું પકડેલું છે.

ઝોસરીની જમણી બાજુની ભીંતના ત્રણ પર એક પલાડીવલં બેઠેલી બ્રુધની મુર્તિ છે તેની જમણી બાજુએ ચમરી વાળા છે, મુખ્ય આકૃતિ પર બેસાડેલી અને બાજુએ અપુર્ણ બોધીસત્ત હોઈ બ્રુધની હાર છે. ગુંફામાંની ઝોસરીની પાછલી ભીંતમાં પહેલા નંબરનો શીલા લેખ છે. અને ગુંફાની ડાબી બાજુએ પાણીનો એક કુંડ છે.

ગુંફા નંબર ૩—કુંડની સાથેજ ઉત્તમ પ્રકારે બોદ દામ કરેલાં ગુફા માટે સારામાં સારી ગુંફાઓમાં આ એક ગુંફા છે. આ ગૌતમી છાકગાની માએ ઈ. સ. પહેલા ૧૫ વર્ષ પર કરાવેલો છે. ગુંફાની ઝોસરીની બહારની બાજુએ આવેલાં કોરોની ભીંતમાં નીચલી બાજુએ છ મોટા ચક્ષ અથવા ગુહચક્રની અર્ધી આકૃતિઓ છે. અને તેની છાતીનો ભાગ જમીનને લાગેલો છે. ગુંફાના ત્રણ ભાગ છે. પીસ્તાલીશ કુટ લાંબુ, એકતાલીશ કુટ પહોળુ અને દસ કુટ છ ઈંચ ઉંચુ એવું એક મોટું દીવાનખાનું, અદાર કોટડીઓ અને છતાલીસ કુટ આઠ ઈંચ લંબાઈની, સાત કુટ દસ ઈંચ પહોળાઈની અને તેર કુટ ચાર ઈંચ પહોળાઈની એવી એક બહાર ઝોસરી છે. દીવાનખાનાની પાછલી ભીંતમાં છ, જમણી બાજુની ભીંતમાં સાત, અને ડાબી બાજુની ભીંતમાં પાંચ એમ અદાર કોટડીઓ છે. પાછલી ભીંતમાં ત્રીજી અને ચોથી

કોટડીની વચમાં મુર્તીની નીશાની અથવા ચૈત્ય અર્ધાં વીશ્રાંતી સેતા હોય તેવી રથીતીમાં છે. આ મુર્તીની ડાબી બાજુએ પગમાં તોડા, કેડની આસપાસ લુગડું; કાનમાં અલંકાર અને હાથ જોડતી રથીતીમાં ત્રણ કુટ ત્રણ ઈંચ ઉંચાઈની સ્ત્રીની મુર્તી છે. આ સ્ત્રીની મુર્તી પર અને ધ્રુમટની ડાબી બાજુએ સીંહ અને જમણી બાજુએ ચક્ર છે. આ વચલી બુદ્ધ, ચક્રધર્મ અને સીંહ ધર્મ સંગ બતાવે છે. આ ત્રણ રત્નો હોઈ બુદ્ધની પુજના મુખ્ય છે. સીંહ અને ચક્રની ઉપર બે ગંધર્વ બે બાજુથી તે મુખ્ય મુર્તી તરફ ધ્યાનસ્થ જણાય છે. ડાબી બાજુની ગંધર્વની મુર્તીના હાથમાં ફૂલનો હાર છે અને જમણી તરફની ગંધર્વની મુર્તીના ડાબા હાથમાં ફૂલની છાંય છે. અને તે જમણા હાથથી ફૂલ ચડાવે છે.

ગુફાનો મુખ્ય દરવાજો પાંચ કુટ દસ ઈંચ પહોળો અને નવ કુટ દસ ઈંચ ઉંચો છે તે તોણો કોરી ઉત્તમ પ્રકારે શુશાલીત કરેલો છે. તે દરવાજા પર એક એક ચોરસ કુટના ઓગણીસ ગોખ છે. તે પૈકી દરવાજા પર સાત અને બંને બાજુએ છ, છ એવાં છે. દરવાજા પરની ગોખમાં ૧ અને ૭ માં હાથ જોડેલી અને માથા પર પાંચડી પહેરેલી આ કૃતીઓ છે. ૨ અને ૬ માં હાથ જોડેલા સંન્યાસી અને માથે પાંચડી વગરના સંન્યાસીઓ છે. ૩ જામાં પીપાળાનું ઝાડ છે. ૪ માં અર્ધ વીશ્રાંતી હાલતમાં હોય એવી એક મુર્તી હોઈ તેની પર છત્રી છે અને બંને બાજુએ બે ઉભેલાં માણસોની આકૃતિ છે. પાંચમાં પર આંખ પર મુકેલું ચક્ર છે.

દરવાજાની ડાબી બાજુએ છ ગોખ છે. તેમાં નીચેના પહેલાં ગોખમાં હીંગણા પુરૂષની આકૃતિ છે. બીજામાં પુરૂષ અને સ્ત્રી ઉભા હોઈ તેણીનો ડાબો હાથ તેના હાથમાં છે. ત્રીજામાં પુરૂષ અને સ્ત્રી ગરદન ફરતે હાથ રાખી ઉભા છે. ચોથામાં જોગણીનો પહેરવેશ પહે-

રહી સ્ત્રી છે, પરંતુ તેના પમનાં સાંકળાં અને કાળા વાળપરથી તે જો-  
મણુ હોય તેમ લાગતું નથી. તેની પાસે પાર્થના કરતો એક માણસ છે,  
પાંચમામાં ચોથા ગોખનો માણસ સ્ત્રી લઈ બયછે અને તેણીનો પોશાક  
ત્રીભ ગોખમાંની સ્ત્રી જેવોજ છે. અને તે જોગણી જેવી આકૃતિના  
ગળાને વળજેલી છે. છઠ્ઠામાં એમ લાગે છે કે ત્રીભ ગોખમાનો મનુષ્ય  
નસાડી લઈ જનાર સ્ત્રીને બચાવે છે.

દરવાબની જમણી બાજુએ છ ગોખ છે. તેમાં નીચેના પહેલાં  
ગોખમાં એક ઠીંગણા માણસની આકૃતિ છે. ત્રીભમાં ડાબે હાથ ત્રા-  
ડને ટેકાવીને એક સ્ત્રી ઉભી છે જે જમણા હાથે હાંસને ખાવાનું નાખેછે.  
ત્રીભમાં તેજ સ્ત્રીના ગળાની આમપાસ એક માણસનો હાથ છે અને  
જમણો હાથ તે તેણીના માંપર લઈ બયછે, તેપરથી તે તેણીને બાલ-  
વાની રીતની કરતો હોય તેમ લાગેછે. નીચેની બાજુએ એક છોકરાએ  
તેણીનો પગ પકડેલો છે તે તેણીના ડાબે હાથ તે છોકરાનાં માથાપર છે.  
ચોથામાં ઉપર પ્રમાણેજ ગળાની આમપાસ હાથ નાખેલા સ્ત્રી પુરૂષ છે  
અને નાનાં છોકરા હાથ જોડી બેઠો બેઠોછે. પાંચમામાં છોકરાના  
ગળે ફરતો હાથ ઢાઈ, ત્રાડની નીચે બેઠેના સ્ત્રી છે. છઠ્ઠામાં તે માણસ  
તેણીને જખરજસ્તીથી ખેંચેછે પણ તેણી તેના તરફ જોતી નથી. દર-  
વાબની બંને બાજુએ છ કુટ બે ઇંચ ઉંચાઈના પુરૂષોના ચીત્રો છે.  
જેમના હાથમાં કમળના ગુચ્છ છે ને તેઓએ ધોતીયાં પહેરેલા છે. ને  
બીજાં ધોતીયાં તેમને કમરે વાંટાળેલા હોઈ તેના છેડાં નીચે લટકતા છે.  
ડાબી બાજુના ચીત્રના હાથમાં કડાં છે ને બેના માથાપર શીરપેચ છે.  
જમણી બાજુના ચીત્રના હાથમાં એકજ કડું છે. દાંડની ફરતે બુભ  
અને કાનમાં મોટી વાળી છે. ચીત્રો પ્રણ કરીને બૃધના દરવાબનું સંર-  
ક્ષણ કરનાર દરવાબનાં હથે. બહારની ઓસરીની બંને બાજુએ બે ચો-  
રસ થાંભલા છે. અને વચ્ચે છ થાંભલાનો આકાર છ ખુણા હોઈ તેને

આડ ખુણી પાસ છે. જમણી બાજુએ ભાંગેલા બે થાંભલા બેસાડેલા છે. પશ્ચીમથી પુર્વ તરફ જતાં પહેલા થાંભલા પર મહાવત સાથે બે હાથી છે, બીજા પર હાંકવાવાળો હોઈ બે બકરાં જેવા જનાવરો છે. ત્રીજા પર બે હાથી છે. તે પૈકી ડાબી બાજુના હાથીની સુંદમાં બે ધંટ છે અને મહાવત સ્ત્રી છે. ચોથા પર મહાવત સાથે બે હાથી છે. તે પૈકી ડાબી બાજુના હાથીની સુંદમાં સ્ત્રી છે. પાંચમાં પર બે કદખીત જનાવરો છે. તેને પક્ષી જેવા મોઢાં, લાંબા કાન, જનાવર જેવાં શરીર હોઈ તે પર મહાવત છે. છઠ્ઠા પર મહાવતવાળા બે હાથી છે. ડાબી બાજુના હાથીની સુંદમાં કમળ છે. બહારના ભાગથી જેવા વાળાની પુર્વ બાજુથી પશ્ચીમ તરફ આવેલાં પહેલાં થાંભલા પર વાઘનાં બે સ્ત્રી અને મહાવત છે. બીજા પર વાઘના શરીર, પક્ષીના મોઢાં, સસલાંના કાન, અને હાંકવાવાળો હોઈ બે જનાવર છે. ત્રીજા પર બે હાથી છે. ડાબી તરફના હાથી પર મહાવત, અને જમણી તરફના હાથી પર એક મહાવત અને માણસ બેઠેલાં છે. ચોથા પર હાંકવાવાળો હોઈ સિંહ છે. પાંચમાં પર સિંહ પર મહાવત અને માણસ બેસાડેલો છે. છઠ્ઠા પર બે બળદ છે. તેના મોઢાં ઘણાં સરસ કોતરેલાં છે પરંતુ શરીર અર્ધજ છે. ભીંત તરફના જમણાં થાંભલા પર કમળો છે અને ડાબી બાજુના થાંભલા પર તેવાંજ અર્ધ કાઢેલાં કમળો છે. વચલાં બે થાંભલામાં નીચે મેદાનમાં જવા સારું પાંચ પગથીયાં કરેલાં છે.

જમણી બાજુના ચોગાનમાં કુલ ઓગણીસ ગોખ છે. તે દરેકમાં જુદી જુદી ભતના જનાવરોના મોઢાં, પાંદડા, કમળો, વગેરે કોતરેલાં છે. જમણી તરફની ભીંતની સામે બે કમાનો છે તે પર કઠેરા છે અને કઠેરા પર ગ્રાહરની સામે ત્રણ સ્ત્રીઓ છે તે પૈકી એક મુખ્ય થાંભલા પર છે અને દરેક છેડા પર એક એક છે. પશ્ચીમ અને ઓસરીની પછાડીની ભીંતમાં નંબર ૨ અને ત્રણના કીલા લેખ છે.

ગુંદા નંબર ૪—ઉપરની ગુંદાની પાસેજ પણ જરા નીચેની બાજુએ આ ગુંદા છે. આ પહેલાં જમવાની જગ્યા અથવા રાંધણી હતી એના રહેલ બાકીના ભાગ પરથી એક ઓસરી અને એક દીવાનખાનુ હશે એમ દેખાય છે. ઓસરીના થાંભલાપર પીઠને પીઠ લગાડેલા હતી અને તેનાપર મહાવત અને સ્ત્રીઓ છે. પુર્વની બાજુએ છત નીચે ભીંતપર નંબર ૪-૫ નો ચિહ્ન લેખ છે.

ગુંદા નંબર ૫—ઉપરની ગુંદાની પેલી તરફ આ આવેલી છે. આ પહેલાં રહેવાની ગુંદા અથવા લયન હતું. આમા જોવા લાયક કંઈ નથી. ડાબી બાજુનાં થાંભલાનો બાકીનો ભાગ કાંઈક અવશેષ છે.

ગુંદા નંબર ૬—ઉપરની ગુંદાની પેલી તરફ આ આવેલી છે જે ગુંદામાં એક કોટડી છે. વચલી ભીંત પહેલી હોવાને લીધે તે બધેજ ભાગ આજ ગુંદાનો છે, એમ લાગેછે. આ ગુંદામાં જોવા જેવું કંઈ નથી. ઓસરીની પાછલી ભીંતમાં સારી રથીતીમાં શીલા લેખ નંબર ૬ છે.

ગુંદા નંબર ૭—ઉપરની ગુંદાની પેલી તરફ આ ગુંદા છે. આ ચેત્ય ગુંદા હતી પરંતુ ટુટી ગયેલી હોવાથી તેમાં જોવા લાયક કંઈજ નથી. પાછલી ભીંતમાં નંબર ૭ નો શીલાલેખ છે.

ગુંદા નંબર ૮—ઉપરની ગુંદાની પેલી બાજુ એ આ રહેવાની ગુંદા અથવા લયન છે. એને એક ઓસરી અને અંદરના ભાગમાં ઝોરડી છે. પાછલી અને આગલી ભીંતમાં પુટીઓ સાફ કાણું છે. ઓસરીની આગલી ભીંતમા દરવાજાની બંને બાજુએ નંબર ૮ ને ૯ નો શીલાલેખ છે. ઓસરીની ડાબી બાજુએ પાણીનો કુંડ છે.

ગુંદા નંબર ૯—ઉપરની ગુંદાની પેલી બાજુ અને ટેકરી પરથી નીચે જતાં રસ્તાના છેડાની બરાબર સામે આ ગુંદા છે. આ ગુંદાને ઓસરી અને અંદર કોટડીઓ છે. કોટડીમાં પુટા અને ગભાણુ છે તે પરથી એમ જણાય છે કે આ ગુંદા ઠેર બાંધવાના ઉપયોગમાં લેતાં હશે.

બાળુએ અને વચમાં આવેલા થાંભલા પર ઉત્તમ ખોદકામના ચીત્ર છે. હાથી, બળદ અને ઉડતાં દરણો છે. સામના મેદાનની નીચે એક મોટું પાણીનું કુંડ છે.

ગુંફા નંબર ૧૦—ઉપરની ગુંફાની નજદીકમાં આ રહેવાની ગુંફા છે. એની રચના ગુંફા નંબર ૩ માં આવેલાં થાંભલાની ટોચ પર પ્રાણીના ચીત્ર જેવાંજ આ ગુંફામાં પણ ચીત્રો છે. આ ગુંફાના ત્રણ ભાગ છે પીસતાળીશ કુટ છ હંચ લાંબુ, સુમાળીશ કુટ છ હંચ પહોળુ અને નવ કુટ નવ હંચ ઉંચુ એવું એક દીવાનખાનું, સોળ કોટડીઓ અને સાડત્રીસ કુટ ચાર હંચ લાંબી નવ કુટ ચાર હંચ પહોળી અને અગીયાર કુટ નવ હંચ ઉંચી એવી એક ઓસરી છે. દીવાનખાનાની પાછલી ભીંતમાં છ કોટડીઓ અને બાળુની ભીંતમાં પાંચ પાંચ કોટડીઓ છે. ત્રીજી અને ચોથી કોટડીની વચ્ચે ત્રીજી ગુંફાના જેવીજ એક મુર્તીનો ભાગ અથવા ચૈત્ય ધર્મ વીશ્રાંતીની સ્થીતીમાં છે. દરેક બાળુએ વાચનારી સ્ત્રીઓના ચીત્રો છે. અગીઆરમી અગર બારમી શદીના સુમારે આ મુર્તીની છ કુટ ઉંચાઈની ભેરવની આકૃતિ બનાવેલી છે. તેને સીંદુર ચડાવી પુજ કરે છે. ભેરવના જમણા હાથમાં ખંજર અથવા છરે, ડાબા હાથમાં ગદા અને ગળામાં માળા છે. માથા પરનું લોકણ નહીં સરખું થઈ ગયું છે; પરંતુ તે બહાર આવેલા ભેરવની મુર્તીના આચ્છાદન જેવુંજ હશે એમ લાગે છે. તે પર ત્રણ છત્રીઓ અને નીશન હજુ છે. દીવાનખાનાને છ કુટ પહોળો અને નવ કુટ છ હંચ ઉંચો એવો મુખ્ય દરવાજો છે. અને તેની દરેક બાળુએ નાના દરવાજા છે. ઓસરીના થાંભલા પર અંદરની અને બહારની બાળુએ હાથી, બળદ, પક્ષીના કાલ્પનીક બનાવોના વગેરે ઉપર પ્રમાણેજ ચીત્રો કોતરેલાં છે. ઓસરીમાં સારી સ્થીતીમાં નંબર ૧૦ થી પંદર સુધીના શીલાલેખો છે. ઓસરીની જમણી બાળુએ બહાર, અંદરના જેવીજ ભેરવની મુર્તી છે અને તેની પર નામની ફેણ છે. ઉપર નાચનારી સ્ત્રી છે.

ગુંફા નંબર ૧૧—નંબર ૧૦ ની ગુંફાની પેલી બાજુએ પણ થોડી ઉંચી જગ્યાપર એક નાની રહેવાની આ ગુંફા છે અથવા લયન છે. ગુંફામાં એક એક ઓસરી, દીવાનખાનું, અને કોટડી છે. અંદર જૈન સંન્યાસીની લીલી નેળી મુર્તિ છે અને તે સુમારે અગ્યારમી સદીની હશે, તે ગુંફા પહેલાં તીર્થંતર કષભ દેવની હશે એમ લાગેછે; કારણ કે તે સાધુની એક નીચાણી એટલે તેની ખભાપર જટા લટકતી હતી, તે પ્રમાણેજ આ મુર્તિની ખભાપર જટા લટકે છે. આ મુર્તિ બે કુટ ત્રણ ઇંચની હોઈ પદ્માસન વાળી બેઠેલી છે. આસન નીચે સામે જોતાં વાદના મોઢા છે. મુર્તિના ડાબા પગ આગળ છોકરો છે. મિંદાસનના દરેક બાજુએ હમેશ પ્રમાણે ચમરી ઢાળનારના ચીત્રોછે. હવામાં ઉડનારી આસગમ્મો છે. મખખરનીપર ત્રણ છત્રીઓ છે.

જમણી બાજુની ભીંતમા જૈન અંબીકાની મુર્તિ છે તેની બાજુએ જૈનગંધર્વ વીર મણીનદ્રની મુર્તિ છે. અંબીકાની મુર્તિ આંખાની ઝાડ નાચે પલાંડી વાળી સીંદર પર બેઠેલી છે. તે બે કુટ નવ ઇંચ ઉંચી છે. આંખાના ઝાડપર એક વાંદરો અને પક્ષીનાં ચીત્રો કાતરેલાં છે. તેની જાગપર નાનો છોકરો છે અને તેની જમણી બાજુએ ચમર લીધેલ છોકરો છે. માથાની ડાબી બાજુએ અંબીકાના લાંબા વાળ લટકે છે. તેના કાનમાં વાળી અને મગામાં હાર છે તેના હાથમાંની જણસો બાંગેલી છે; પરંતુ જૈન લોકોના પુસ્તકમાં વણું વેલી ફળ સાથની આંખા ની ડાળ તેના હાથમાં હશે. જમણા હાથ આગળ દાઢીવાળા માણસનું ચીત્ર છે તેના ડાબા હાથમાં છીપનો તુકડો અને જમણા હાથમાં છત્રી છે જે પરથી તે પુલ્કરી હશે એમ લાગેછે. મણીનદ્ર ત્રણ કુટ પાંચ ઇંચ ઉંચો હોઈ હાથીપર બેઠેલો છે. ઓસરીની પાછલી ભીંતમા નંબર ૧૬ નો શીલાલેખ છે.

ગુંફા નંબર ૧૨—ઉપરની ગુંફાની પાસેજ આ ગુંફા છે. આ



હમણા બંધી ભાંગી ગયેલી છે. ઓસરીની આગલા ભાતમાં નંબર ૧૭ નો શીલાલેખ છે.

ગુંફા નંબર ૧૩ અને ૧૪—ઉપરની ગુંફા પાસેજ આ ગુંફાઓ છે. વચલી ભીંત પડવાથી તે એકજ હોય એમ જણાય છે. નંબર ૧૪ ની ગુંફામાં ડાબી બાજુના થાંભલાપર ચંદ્રાકૃતી દાગીનાનું ચિત્ર છે. આ કોટડીની પાસેની કમાનમાં પાણીનું એક કુંડ છે. તે કમાનની ડાબી બાજુની ભીંતમાં કાનમાં વાળી પેહેરેલી સ્ત્રીની મુખાકૃતિ છે. તે ધણું કરીને શિતળા દેવીનો હશે. આ ગુંફાની બાજુમાં આસરે ત્રીસ વાર એક ખુલ્લી જગ્યા છે.

ગુંફા નંબર ૧૫—ઉપરની ખુલ્લી જગ્યાની પેઠા બાજુએ બુદ્ધ પેરી મહાયન યાત્રીએ છઠ્ઠી સદીના આરસામાં કરેલી ગુંફાના જેવીજ આ ગુંફા છે. અજાંઠા અને કાન્હેરી ગુંફામાં છઠ્ઠી સદીના આરસામાં આવેલી મુર્તિ પ્રમાણે એમાં પણ બુદ્ધ, બોધામૃત્યુ અને નાગરાજ છે. કોટડી છ કુટ નવ ઇંચ પહોળી, તેટલીજ લાંબી અને સાત કુટ નવ ઇંચ ઉંચી છે. દરવાજા સારું કામમાં પાડેલાં કાણું હજુ છે. આ ગુંફા નાસિકમાં આવેલી બીજી ગુંફા કરતા જુદી છે. પાછલી ભીંતમાં કમળ પર પગમુકીને બેઠેલી પાંચ કુટ ઉંચાઈનો બુદ્ધવાની મુર્તિ છે. કમળની નાચે ધર્મચક્ર છે. ચક્રની બંને બાજુએ હરણ છે. ચિંહાસનની પાછલી બાજુએ વાહને લગાડેલાં મગરનાં મોઢા છે. ઉપર હાથ જોડેલાં નાગરાજ છે. પાસેની ભીંતમાં ઉપર પ્રમાણેજ બુદ્ધવા છે.

ગુંફા નંબર ૧૬—ઉપરની ગુંફાપર સુમારે વીસ કુટ ઉંચે આ ગુંફા છે. ગુંફાપર જવા સારું મુખાઈના લુહાણા યાત્રીના વેપારીએ સને ૧૮૮૦ માં ઓગણીસ પગથીયાંનો એક લોખંડનો દાદર કર્યો છે. આ ગુંફાને પહેલાં બહાર ઓસરી અંદર કોટડી અને દીવાનખાનું હશે, એમ જણાય છે. છઠ્ઠી સદીના સુમારે આ કોટડીની ત્રણ બાજુ વધારે

પહોળી કરીને ત્યાં મહાયને બુધ્ધની મુર્તિઓ કરી છે; પરંતુ આ હકી-  
કત સંશય કરતાં છે. અને કદાચ પંદર અને શેણ આખાને ગુંફા  
પહેલાને કરેલી હશે. પાછલી ભીંતમાં પાંચ કુટ ઉંચાણનો બુધ્ધ કમળ  
પર પગ મુકીને અધ્યાપન કરવા ખેડેલાં હોય એવી રચીતીમાં ગોઠાડાન  
પર ખેડેલાં છે. અને તેના ચહેરાની આસપાસ મખખર છે. પાસે વાધ,  
બતક ખાનારા મગર, અને હાથ જોડેલા નાગરાજ છે. બંને બાજુએ  
આંધીસત્વ છે. દરેક આંધીસત્વપર કમળપર પલાઠી વાળેલા બુધ્ધ છે.

ગુંફા નંબર ૧૭—પંદરમી ગુંફાની ચાલીસ કુટ પેલી તરફ અને  
શેણ કુટ ઉંચે આ ગુંફા છે. આ રહેવા માટે કરેલી હશે એમ તેની  
અંદરના શીલા લેખપરથી જણાય છે. મુર્તિ વાળી કોટડી અને ચૈત્ય  
એનો ઉલ્લેખ શીલા લેખમાં છે; પરંતુ તે પુરી ન કરેલી હોવાને લીધે  
તેની હાલમાં ગુંફા થઈ છે. અંદરનો કોટડીનો આગલી બાજુનો ભાગ  
ખડકના આટલો જેવા કડકો રેવીજ અપુર્ણ રચીતીમાં રહીગયો છે. પ-  
હેલાંના વખતમાં આ ખડકમાં શંકરની પીડી કોર્ણને તેમાં લોગ બેસા-  
વેલું છે. ગુંફામાં રહેતા છે. તે રસ્તાની પાછળની ભીંતમાં અને ગું-  
ફાના દરવાજાની જમણી તરફ એક કમાન છે તેમાં ચાર કુટ ઉંચી એવી  
બુધ્ધની મુર્તિ કમળપર ઉભી છે. આ મુર્તિ પણ ઢહડી ગદ્દીમાં કરેલી હશે  
આ રસ્તાની માંબેની બાજુએ બે થાંભલા અને જનાવરો ચીત્રેલાં બીજા  
બે થાંભલા છે. અંદર દીવાનખાનું છે જમણી બાજુની ભીંતમાં ચાર  
કોટડીઓ છે. આગલીની પાછલી ભીંતમાં બારીપર અંદરમાં શીલા-  
લેખ છે.

ગુંફા ૧૮—ઉપરની ગુંફાની પાસે પણ ૭ કુટ નીચે આ ગુંફા છે.  
આ સર્વ ગુંફાની હાર વચ્ચે છે. એને ચૈત્ય ગુંફા કહેડે. દરવાજા  
પાસેથી છરીસ કુટપર મુર્તિનો બાકીનો ભાગ અથવા કટકો છે. તેની  
ફરતે થાંભલાની હાર છે તેમાં કેટલાંક થાંભલા ભાંગી ગયેલાં છે. જમણી

તરફના થાંભલાપર નંબર ઓગણીસનો શીલા લેખ છે. ગુંફાના દરવાજાપર બૃધના ઘોડાની નાળની કમાન છે. જુનરમાં આવેલી મનમોહા લાઈન પ્રમાણે અથવા દક્ષીણમાં આવેલી ભુતલોંગ ગુંફાની પાસેની કોટડી પ્રમાણે આ કમાનની નીચે ઘોડાં, હાથી, બળદ અને વાધના ચીત્રો છે. વચમાં પંચ કોણાકૃતી બૃધની મુર્તીની નીચાણી છે. અને તે કમાનની અંદર આવેલા ત્રીશુળપરછે. ડાબી બાજુના દરવાજાના થાંભલાપર મોરની, માણસોની અને કુલોની ઉત્તમ પ્રકારની કોતરેલી હાર છે. દરવાજાપર ડાબી બાજુએ પક્ષ છે. આ પક્ષના સામે દાદરો છે. તેપર થઈ નંબર વીસની ગુંફામાં જવાયંછે. પક્ષની છ કુટ ઉપર ડાબી તરફની ગોળ કાંગરીપર નંબર વીસનો શીલાલેખ છે અને જમણી બાજુની કાંગરીપર નંબર એકવીસનો શીલા લેખ છે. જમણી બાજુના દરવાજાપરનું ઘણું અહીં દોતર કામ લાંગી ગયેલું છે. કમાનની પર એક કઠોરો છે કઠોરપર એક થાંભલો છે તે થાંભલાપર થાંભલા છે. તે થાંભલાપર જોડ બળદો, હાથી, ઘોડા વગેરે જતાવરો છે. કઠોરપર ઘોડાની નાળની નાળી નાળી કમાનો છે. મુખ્ય કમાનની બંને બાજુએ ફેલ પહોળી કરેલા નાળ છે.

ગુંફા નંબર ૧૬—ઉપરી ગુંફાની પેઠી તરફ અને વીસમી ગુંફાની નીચે આ ગુંફા છે. આ સંન્યાસીઓ રહેવાની ગુંફા હતી અને તે સર્વ ગુંફા કરતાં વધારે જુની છે. એને ઓસરી, દીવાનખાનું અને છ કોટડી છે. દરેક કોટડીના દરવાજાપર ઘોડાની નાળની કમાન છે, અને દરેક કમાનમાં કઠોરાની હાર છે. ગુંફામાં સંન્યાસીના દંડ મુકવા સારું કરેલા કાણાં હજુ જોવામાં આવે છે. આ કોટડીનું સર્વ કામ ઉત્તમ છે. જમણી બાજુએ આવેલી બારીપર નંબર બાવીસનો શીલાલેખ છે. આ ગુંફાને લોખંડના દરવાજાનું નવું ચોકું બેસાડેલું છે. બહારના થાંભલા પડેલા છે.

ગુંફા નંબર ૨૦--અદારમી ગુંફાની ડાબી બાજુએ ૫૬૨ કુટ ઉંચે આ ગુંફા છે. આ ગુંફામાં ફેરફાર થયેલ છે એમ જણાય છે. પહેલાં આ ગુંફા ત્રીજી ગુંફા જેવીજ સંન્યાસીઓ રહેવાની હતી. આને મુખ્ય દીવાનખાનું હોય છે કોટડીએ ડાબી બાજુની ભીતમાં છે. તેની પરના શીલા સેખરથી એમ સમજાય છે કે બોપાઝી નામના સંન્યાસીએ આ ગુંફા બાંધવાની સરંજાત કરી હશે; પણ દીવસ સુધી આ ગુંફા અર્ધાં બાંધેલી રહી; પણ ભવગોપા નામના સેનાપતીની સ્ત્રી વાસુએ તે પુરી કરી. ગોતમીપુત્ર યસ શ્રી શાતકર્ણીના સાતમે વર્ષે આ ગુંફા તેણે સંન્યાસીના ઉપયોગ સારું આપી. પહેલાંની છતમાં અને નવીન બનાવેલી છતમાં લીટીપરથી માલમ પડે છે કે પાંછળથી કરેલો ભાગ છતાંબીશ કુટ લાંબો હશે. પૈકી ૧૫ કુટ છ ઈંચ હાલનું દીવાનખાનું છે. આ બાકીનાં અંદર મહાયન મુર્તી છે. આના બે ભાગ છે. એક ભાગમાં અંદરની મુર્તી અથવા કમાન અંદર એક મોટું દસ ઈંચ ઉંચાઈનું બુદ્ધનું પ્રત્યું છે. તે કમળપર પગ મુકીને સિંહાસનપર અધ્યયન કરતું હોય તેવી સ્થિતિમાં બેસારેલું છે. તેની બંને બાજુ સિંહાસનનો પાછલો ભાગ હાથીના ચીત્રોથી રમણીય કરેલો છે. તેની શીંમડાવાળાં કાંદવનીક સીંહના ચીત્રો છે; અને તેની પર બતકે આનારા મગરો છે. મગર પર નાગરાજ છે. બુદ્ધના ચહેરા ફરતે મખખર છે. બંને બાજુએ આઠ કુટ આઠ ઈંચ ઉંચાઈના ધીસત્વ છે. બોધીસત્વપર બુદ્ધ તરફ દોડનાર વિદ્યાધર છે.

દરવાજાની બંને બાજુએ નવ કુટ પાંચ ઈંચ ઉંચાઈના બોધીસત્વ છે દરવાજા ચાર કુટ ત્રણ ઈંચ પહોળો અને આઠ કુટ છ ઈંચ ઉંચો છે. ડાબી બાજુના બોધીસત્વની જમણી બાજુએ પાંચ કુટ સાંત ઈંચ ઉંચાઈના માણસની આકૃતિ છે.

ડાબી બાજુની અને જમણી બાજુની ભીતમાં બે કોટડીઓ છે.

જે પુલ્લરીના ઉપોગ સાર અમર તે પુલ્લનો સામાન મુકવા સાર કરી હશે. કમાનની બાજુમાં બે થાંભલા અને વચ્ચે બે થાંભલા છે. અને તે પાંચમી અમર છઠ્ઠી સદીમાં અછંટા—ગુંફામાના થાંભલા જેવાં છે. થાંભલામાં ગોળાકાર હોઈ તેમાં મગરોનાં અથવા હાથીનાં મોઠાં ફાટ રેલાં છે અને તેને પાંદડાની ડાળી અને કમળના ફુલો લગાડેલાં છે. દીવાનખાનાની ભીંતમાં આઠ કોટડીઓ છે. પૈકી જમણી બાજુની ભીંતમાં બીજી કોટડીએ એક ખાલી જગ્યાનો ભાગ છે. દીવાનખાનામાં જવા સારું એક મોટો નક્કી કામનો દરવાજો છે. ડાબી બાજુની ભીંતમાં આવેલી મુર્તીથી છેવટની કોટડીના દરવાજા પર નંબર ત્રેવીસનો શીલાલેખ છે. જે નાસિકની ગુંફાના શીલાલેખ કરતાં ઝરવેમાં જુનો હોવો જોઈએ જેમા રહેવાની ગુંફાનો આકાર આપેલ છે.

ઓસરી ચોતીસ ફૂટ ત્રણ ઇંચ લાંબી, સાત ફૂટ નવ ઇંચ પહોળી અને દસ ફૂટ ઉંચી છે. મુખ્ય દરવાજાની ડાબી બાજુએ બારીખ અને દરવાજા પર નંબર ચોતીસનો શીલાલેખ છે. હજુ સુધી આ ગુંફામાં એક વેરાગી રહેતો હતા. તેણે ઓસરીની જમણી તરફ ખુણામાં ભીંત કરી પોતાને સારું કોટડી બનાવી અને દીવાનખાનામાં દેવ મુકવા સારું ઓટલો બનાવ્યો. આ વેરાગીનું એક કોણીએ પૈસા સાર ૧૮૮૩ માં ખુન કર્યું. આવળુ મહીનાની ત્રીજ સોમવારે અહીં પાંડવ ગુંફાની ભત્રા ભરાય છે.

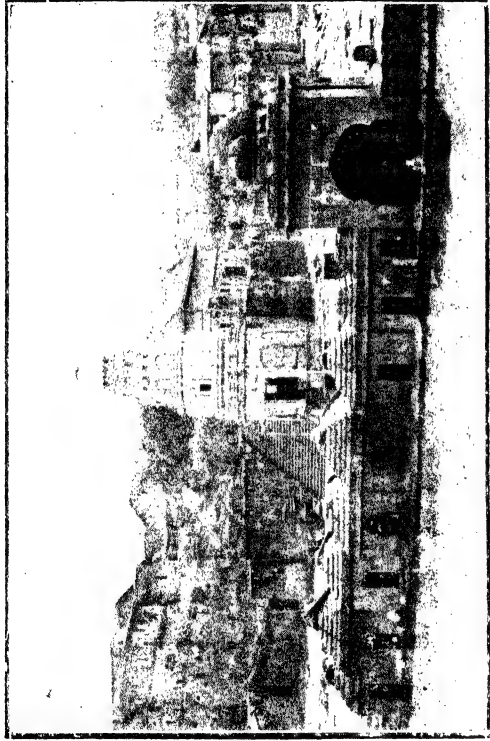
ગુંફા નંબર ૨૧—ઉપરની ગુંફાની પાસેજ આ ગુંફા છે. એને એક દીવાનખાનું છે. એની બાજુએ અને વચ્ચેમાં બે થાંભલા છે. આ ગુંફાની ડાબી બાજુએ એક ઉંડા પાણીનો કુંડ છે. ઉપરના લોકો આજ કુંડનું પાણી વાપરે છે. જે પીવામાં ઘણું પાચનર્થક છે. આ ગુંફા ઘણું કરીને રાંધવાનો એટલે ભોજન કરવાની જગ્યા હશે. અહીં આવેલાં પાણીના કુંડ પરથી આ રાંધવાનીજ ગુંફા હોવી જોઈએ એમ

લાગે છે. આ ગુંફા આગળ મોટો પહોળો રસ્તો ખલાસ થાય છે. અને આગળનો બાકીનો રસ્તો પથરાવાળો અને ઠંડાણુ લાગે છે.

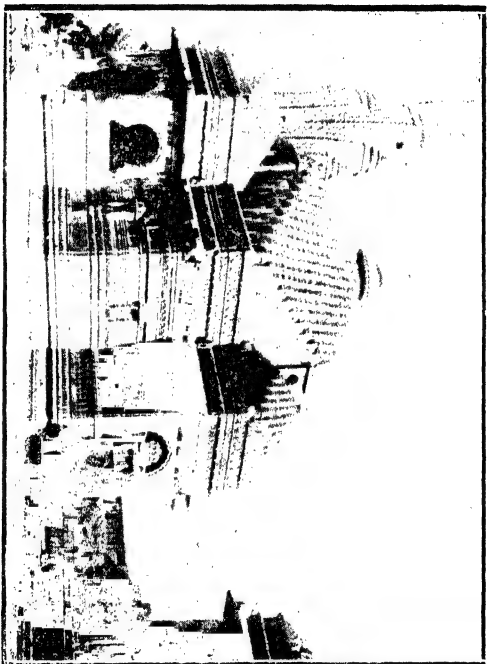
ગુંફા નંબર ૨૨—આ ગુંફા ઉપરની ગુંફાની પેલી બાજુએ ચોત્રીસ ફુટ આવેલી છે. એમાં ઘણું બંગાણુ હોવાને લીધે તેમાં જોવા જેવું કંઈ નથી.

ગુંફા નંબર ૨૩—ઉપરની ગુંફાથી પચીસ યાર્ડ પેલી તરફ અને મગખીજ ઉંચાઈએ આ ગુંફા આવેલી છે છતાં આવેલી નીચાણુ પરથી જાણે કે અહીં પહેલાં પાંચ, છ રહેવાની ગુંફા હશે. અને અહીં પાણીનો કુંડ છે. પહેલી ગુંફામાં એક કોટડી અને એક ઓમરી, બીજીમાં એક કોટડી અને વચ્ચે ખંડ, ત્રીજીમાં ઓમરી અને બે ઓમરીઓ, ચોથીમાં ઓમરી, બે ઓમરીઓ અને એક અધીર કોટડી હોવી જોઈએ. આ ચારે કોટડીઓની ભીંતો પડી ગયેલ હોવાને લીધે આ સર્વેનું મળીને એક દીવાનખાનું થયું છે. દીવાનખાનાની પાછલી ભીંતમાં મહાયનની છઠ્ઠી મદીની ત્રણ મુર્તિઓ છે. અને ભીંતની કમાતમાં નાની નાની આકૃતિઓ છે.

જમણી તરફથી ડાબી તરફ જતાં એક પરમાળ અને એક નાની ઓમરી છે. અંદર સિંહાસન પર બેઠેલી માત કુટ ચાર ઈંચ ઉંચાઈની બૃંધની મુર્તિ છે. અંન્ને બાજુએ પુબના મામાન લાયનાર વિદ્યાધર અને વિદ્યાધરીની મુર્તિઓ છે અને હમેશ પ્રમાણે બાજુએ ચમરીવાળાં છે. બાજુની ભીંતમાં પાંચ ફુટ ઉંચાઈના બૃંધ છે. આ બૃંધની અન્ને બાજુએ કમળ પર એક કુટ માત ઈંચ ઉંચાઈની ત્રણ બૃંધની મુર્તિઓ છે. દરવાજાની અન્ને બાજુએ પાછલી ભીંતમાં એક ઉભેલી મુર્તિ છે. ડાબી બાજુની મુર્તિ લોકેશ્વર પદ્મપાણીની હશે. જોનારની ડાબી બાજુએ ત્રીતાં મુર્તિ છે. તે મહાયન આર્ય તારાદેવી છે. દરવાજાની જમણી બાજુએ એક માટી મુર્તિ ઉભેલી છે. બાકીના પરસાવમાં ઉપર



नासिक—साधू यशवंतराव माहाराज्जी सभाधि अने हेवालय.



પ્રાચીન સ્થાપત્ય કલા.



કરી રત્ની ગુંડાની વ્યવસ્થા પાંચકમીટી કરેછે. પાંચકમીટીના હાલના સેક્ટરેટરી શેઠ શાહ હીરાચંદ અમીચંદ હોઈ તેઓ સોલાપુર રહેછે. ત્યાંથી તેઓ પોતાના મુનીમ મારફતે અહીંનો સર્વ કારભાર કરેછે. દેવ-સ્થાનનો સર્વ ખર્ચ તેમની જાત તરફથી મળેલી બક્ષીસની ઉત્પન્નમાંથી ચાલેછે. મહાસરળથી સુમારે એક ફરસોંગ ગયા પછી સડકના રસ્તાથી ગુંડા આવેલી ટેકરી એક માહલ દુર છે. સડકથી ટેકરી પગથીયાં સુધી સુમારે ચારસો પાંચસો વાર પેલી તરફ, બળદગાડી અગર ટાંગો જમ શકેછે. વરસાદમાં ફક્ત ગાડી, ઘોડા સાફ આ રસ્તો ધણો ખરાબ છે. મોટાડાની થોડી પુરણી કરી ટેકરીની સપાટી સુધી ચારસો, પાંચસો ચાર પગ રસ્તા તૈયાર કરેલો છે. ટેકરીની તળેટી પાસે પથરની બાંધેલી એક છત્રી હોઈ તેની અંદર રવામીની પાદુકા છે. તેની સામીજ બમે રૂપીઆ ખર્ચાને એક વાવ બાંધાવેલી છે. તેમાં હમેશા પાણી રહેછે.

ટેકરીના સરેઆતના ચઢાવપર સુમારે પચાસ કુટપર મોટાડી સરખી કરીને પગથીયાં કરેલા છે. થોડો ચઢાવ ચઢ્યા પછી સપાટી આવે છે. પછી મુખ્ય ટેકરીના ચઢાવની સરેઆત થાયછે પ્રથમ ફરસબંદી ૩૮ પગથીયાં છે, પછી બન્ને બાજુએ નાના ફેરા ફેલાં ૨૧૬ પગથીયાં છે. ૨૮૭ પગથીયાં ચઢી ગયા પછી જમણી બાજુએ ખડકમાં આવેલાં એક કુંડ તરફ રસ્તો બચેછે. જેમાં હમેશા પાણી હોયછે. અહીંથી ૬૬ પગથીયાં ચઢ્યા પછી ગુંડાની અગાશી આવેછે. આ ૧૬ પગથીયાં પેકી તેર ખડકમાં કોતરેલાં છે. કુલ ૩૩૦ પગથીયાં છે. હા. સ. ૧૮૭૦ માં ૭૫૦ રૂપીઆ ખર્ચા ગુંડાની સામે નાસિકના દોગમ્બર જમત લોકો પેકી, ફેટલાંક શ્રીમંત મારવાડી, ગુજરાતી પેઢીવાલા, અને કાપડવાળા એઓએ મળીને એક ભીંત બાંધાવી. અને ૮૦૦ રૂપીઆ ખર્ચ કરીને પગથીયાં બાંધાવ્યા. ગુંડા ટેકરીની સપાટીથી ૪૫૦ કુટ ઉંચેછે; અને

ગુંફાના મોઢા નૈઋત્ય દીશા તરફ છે. ગુંફાની સામે શહાબાદી બાદી એસાડેલી છે અને હમણાં ત્યાં એક મંદીર બાંધવાનું કામ ચાલુ છે.

ગુંફાની ડાબી બાજુથી અગર પશ્ચીમ બાજુથી શરૂઆત કરતાં એક નાની કમાનમાં પાણીનો કુંડ છે. જેમાં હમેશ પાણી ગ્રેછે. તેની બાજુના બંને ચોરસ હોઠ અર્ધા બાંધેલા છે. મધ્ય ભાગમાં ચાર થાંભલા હોઈ તે આઠ ગુણુ અને સાદા છે. જેવી રીતે દેવળને ધુમટ હોય છે તેવીજ રીતે ગુંફાપરના ખડકપર કમળની કળીનો ધુમટ છે

ઓસરીની ડાબી બાજુની ભીંતમાં એક નવી ડેરી બાંધી તેમાં સુમારે દોઢ કુટ ઉંચાઈની આદિનાથ સ્વામીની મુર્તિ છે તેની રથાપના ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં થઈ આ મુર્તિ ભોપાળથી લાવેલા એમ કહેવાય છે. તેપછી ભીંતમાં એક લાંબી બારી છે. મુખ્ય દરવાજાના નીચે ઉમરો હોઠ દરવાજાની બંને બાજુએ તિર્થંકાર ઉભા છે. તે પાંચ કુટ ત્રણ ઇંચ હોઠ તેની બાજુએ સાડા ત્રણ કુટ ઉંચાઈની બે સ્ત્રીઓ ઉભી છે. દરવાજા પર મધ્ય ભાગે ત્રણ સિંહ પર આસન ધાલી બેઠેલા ચાર ઇંચ ઉંચાઈના જમન છે. આની ડાબી બાજુએ ધુંટણ ટેકીને વળેલા હાથી પર ક્ષેત્રપાલની મુર્તિ છે; અને ડાબી બાજુએ રેંક જનાવર પર બેઠેલી અંબીકા દેવીની મુર્તિ છે. તેની પલાડી પર એક છોકરો છે દરવાજાની જમણી બાજુએ પારસનાથ ઉભા છે અને તેમના માથા પર પાંચ નાગની ફેણ છે. તેની જમણી બાજુએ ત્રણ કુટ ઉંચાઈની એક સ્ત્રી હોઠ તેના માથા પર નાગની ફેણ છે. તેની જમણી બાજુએ ધુંટણ પર ધુંટણ અડાડીને એક માણસ બેઠેલા છે. સર્વેની જમણી બાજુએ પેત્રી તરફ એક બારી છે. પછી એક નાનો દરવાજો છે. તેમાંથી અંદરના સાદા ભાગ તરફ જવાય છે, અને તેના અને બીજા ભાગમાં ભીંત છે. ઓસરીની જમણી બાજુના છેડે અંદર નાની ઓઠલીવાળી એક અર્ધી

કોટડી છે, અને અંદર સામે ઓટલાપર બેઠેલી જઈનની મુર્તી છે અને તેની ડાબી બાજુએ નાના જઈન છે. અને કોટડીના દરવાજાપર જેવું મુખ્ય દરવાજાપર કોતર કામ છે તેવુંજ કોતર કામ છે, અને તે જરા મોટું હોઈ અરબચકું છે. આ કોટડીની અંદરનો ભાગ બહોલો સાદો છે.

મુખ્ય કોટડીમાંનો અથવા શુંકામાંનો ભાગ કોતરેલો છે પણ તે ચોરસ નથી. શુંકાની ડાબી બાજુની ભીતપર કોતરેલા ચીત્રોનો જથ્થો છે. તે જથ્થામાં મધ્ય ભાગે આદિનાથની નીશાણી, જે બળદ તેનીપર પલાડીવાળી બેસાડેલો હોઈ દસ હાંચ હંચાઈના તીર્થનકાર છે. તેની ડાબી બાજુએ એક કંકડી બેઠેલી આકૃતી છે; અને બે પાંચ હાંચના પુરુષની આકૃતીઓ છે. જઈનની જગણી બાજુએ તેજ પ્રમાણે બેઠેલાં પાંચ હાંચના એક જઈન છે. તેના માથાપર એક ચીત્રેલી છત્ર છે. બંને બાજુના જઈનની બાજુએ ઝાડાત્રણ હાંચના પુરુષોની આકૃતીઓ છે.

આ હારની ફરતે એકવીસ નાના દોઢ હાંચના ચોક્કા છે અને દરેક ચોક્કામાં બેઠેલાં એક જઈન છે. પૈકી નીચેની બંને બાજુએ પાંચ પાંચ છે અને ત્રણ ત્રણ ઉપર જનારા ઉતારાની પાસે, એક એક ઉતારાની નીચે; અને એક એક દરેક આકૃતીની ખાંધપર છે.

આ ઉપરની ત્રણ આકૃતીઓ મળી ૨૪ તીર્થનકાર અથવા જઈન થાય છે. સામે અને ડાબી બાજુએ એક પથરનો ઓટલો છે. તેપરની પછવાડેની ભીતમાં વચ્ચે ત્રણ મીંહના આસનપર ત્રણ કુટ હંચાઈના પારસનાથ છે; અને તેમના માથાપર સાત નાગની ફેણ છે. તેનીપર બેઠેલી એક નાની આકૃતી છે. તેની બંને બાજુએ બે કુટ નવ હાંચ હંચાઈની ચમરી પકડેલ આકૃતી છે. તેના માથાપર હંચો મુગટ છે. આ

અમરીવાળાની બાજુએ ખેડેલા અને મુગટ માથે મુકેલા હોંદ છે. તેમના ગળામાં કંઠી અને કાનમાં વાળી છે. ડાબી બાજુની આકૃતી પુરૂષની હોઈ તે ધુંટણ ટેકવીને ખેડેલા હાથીપર છે. જમણી બાજુની આકૃતી સીંહપર અગર વાઘપર ખેડેલી અંબીકા દેવી છે. અને તેના ધુંટણ આગળ એક વાંકી વળેલ સ્ત્રી છે આ સર્વની પેઠા તરફ ખેડેલા ત્રણ કુટ પાંચ ઈંચ ઉંચાઈના પારસનાથ છે. વચમાં આવેલ આકૃતી પ્રમાણે આની બાજુએ ત્રણ ચમરી વાળો છે. શીવાય તેનીપર ત્રણ છત્રાઓ છે જે વિદ્યાધર અથવા સ્વર્ગીય અપ્સરાના હાથનાં છે. તેમની નીચે અને મુર્તીના માથાપર સાત નાગની ફેણ છે. જમણી બાજુની હાલમાં ડાબી નીચે ઉભા રહેલ ગૌતમ છે. એમની પેઠી બાજુએ જમણી તરફ ઉભા રહેલ પુરૂષની આકૃતીઓ અને થોડી અર્ધા આકૃતીઓ છે. આ ગુંફાની આગલી ઓસરીના નીચે શહાબાદી પથરની જમીન કરેલી છે. અને ગુંફાને ત્રણ લોખંડના દરવાજા હોઈ તેને ત્રણ દીવેલાં છે.

આ ગુંફાથી જમણી તરફ સુમારે દસ વાર પર શરૂઆતની ગુંફા છે અને તેની આગળ ઉઘાડી ઓસરી છે. ડાબી બાજુની ભીંતપર જનાવરપર ખેડેલી એક આકૃતી છે અને તેનીપર છત્ર છે. જમણી બાજુની ભીંતમાં ઉપર પ્રમાણેજ વાઘપર ખેડેલી અંબીકા દેવી છે. અને તેની પજાડીપર છોકરો છે. ડાબી ભાગ નીચે એક કુટ ઉભી એક આકૃતી છે, તેની પાછળ વાઘ છે. ઓસરીની પાછલી બાજુએ નક્ષીના દરવાજો છે જેનો ઉંચરો હોઈ તેને બે સીંહના મોઢાં છે. બંને બાજુએ નક્ષીના થાંભલા છે. વચલી પરીપર અને કાંઠરીપર માણસોની આકૃતીઓ છે. દરવાજાની ડાબી બાજુએ પારસનાથ હોઈ તેપર નાગની ફેણ છે. તેની બાજુએ બે સેવક છે. નીચેની બાજુએ થાંભલા હોઈ તેપર નાની નાની આકૃતીઓ કોતરેલી છે. જમણી બાજુએ ઉપર પ્રમાણેજ આકૃતીઓ છે; પરંતુ તે હાલમાં સર્વે ખરાબ થઈ છે.

દીવાનખાનું આઠ ચોરસ ફૂટ છે. અંદર ડાબી બાજુની ભીંતપર ચીત્રોનો એક જથ્થો છે. તેમાં બે સોહપર બેઠેલા દસ ઈંચ ઉંચાઈના બે જઈન છે.

જમણી બાજુએ સેવકો સહીત અંગ્રીક અને હાદ્ર છે. દરેક જઈનની ડાબી બાજુએ પુરૂષ ઉભા છે. પાછલી યુક્તિમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે જ છત અને એકવીસ જઈન બેઠેલાં છે. અંદરની ત્રણ મુખ્ય મુર્તીની બાજુએ હારમાં ત્રણ માણસો છે. તેમના માથાપર છત્રીઓ છે. જે સારી રીતે કોતરેલી નથી. પાછલી ભીંતમાં સામે એક પથરનો ઘોઠલો તેનીપર ત્રણ પુરૂષોની આકૃતિઓ ઉભેલ છે. વચલી આકૃતી ત્રણ ફૂટ પાંચ ઈંચ ઉંચી છે અને બાજુની આકૃતિઓ ત્રણ ફૂટ ત્રણ ઈંચ ઉંચાઈની છે. તેમના દરેકના મધ્ય ભાગે એક, એક એવા ચાર થાંભલા છે. તે થાંભલાની નીચે દરેક છિડાપર એક, એક નાના જઈન ઉભા છે. તે થાંભલાપર જુડી, જુડી આકૃતિઓ છે. આ જથ્થાની ડાબી બાજુએ હાથ જોડેલી અને માથાપર વાળના ગુચ્છાવાળી બીજી મુર્તી છે. આ મોટા ત્રણ પુરૂષોની આકૃતિની બાજુમાં નીચેના ખુણામાં ઘુંટણ ટેકેલી સ્ત્રીઓ છે જેમના માથાપર વાળના ગુચ્છા છે. જમણી બાજુની ભીંતપર બેઠેલાં બે નાના જઈન છે. એમની જમણી બાજુએ એક ફૂટ ઉંચાઈની અંગ્રીક દેવી છે. તેની ડાબી બાજુપર છોકરી છે અને બાજુએ અને ઉપર આંખાની ડાબી છે. દરેક બાજુએ કેરીઓ ટંચાડેલી છે. અને તેનીપર એક બેઠેલી માણસની આકૃતિ છે.

જમણી બાજુએ દસ ફૂટપર ત્રીજી યુક્તિ છે. સામે મધ્ય ભાગમાં વિદ્યાંતી સેતાં પારસનાથ છે; જે અર્ધાંજ છે. માથાથી તે છાતી સુધી તેમની સાત ફૂટ ઉંચાઈ છે. તેમના માથાપર નાગની ફેણ છે. એમની જમણી આવેલી ખડક સારી કોતરેલી નથી. તેનીપર ત્રણ અર્ધાં કમળો

દોતરેલાં છે. વચલું કમળ સાડા ચાર ફૂટ પરિધનું છે; અને બાજુના નાના છે તે કમળ પર પાદુકા છે. કમળ તરફ જવા સારું પથરના પગ-થીયાંનો દાદરો કર્યો છે.

### શ્રી ક્ષેત્ર ત્ર્યંબક વર્ણન.

શ્રી ક્ષેત્ર ત્ર્યંબક—આ પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રનું ગામ નાસિક જિલ્લામાં નાસિકના અગ્ની જુલ્હામાં અહાર માઈલ પર છે. નાસિક શહેરથી ત્ર્યંબક સુધી સારી ઝડકનો રસ્તો છે. આ રસ્તો મને ૧૮૭૧ માં તૈયાર થયેલો હોઈ તેનો સર્વ મેપ રા. બા. કાશીનાથ મહાદેવ યત્નેને છે. ટાંગામાં જવાથી અહીં કલાક અને મોટરમાં જવાથી દોઢ કલાક થાય છે. મડકગી ખાંને બાજુએ છેવટ સુધી ઝાડો છે. નાસિક છોડ્યા પછી ત્રણ માઈલ પર ડાબી બાજુએ માતપુર, ૭૪૪ માઈલ નજદીક પિંપગાંવ, ત્રણ માઈલ પર મહિરાવણી ગામ આવે છે. પછી આગળ અંબાળે આ ગામ આવે છે, પરંતુ તે મડકથી થોડે દુર છે. ત્યાંથી આગળ અંજનનેરી અને પેગનવાડી એવાં બે ગામ આવે છે. પરંતુ તે પણ મડકથી થોડે દુર રહે છે. પ્રમંગે આપાસે આવેલાં ગામો યાત્રાળુઓને ઘણાંજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ચૈદમાં માઈલ પાસે આવ્યા થીતે ઠેકાણે ગણેશખીંડ આવે છે. અહીંથી અંજનનેરી પર્વતનો રમણીય દેખાવ નજરે પડે છે. તે પર્વત પર ઝાડી ઘણી હોઈ ત્યાં તળાવ છે. સોળમાં માઈલ નજદીક બાણ ગંગાનદી વહે છે, તે ત્રિંબક ગામની પુર્વ હદ છે. નદીના માથા પર જમણી બાજુએ પ્રયાગ તીર્થ છે; અને ડાબી બાજુએ નિર્વાણી ગોસાઈ ભોકોનો અખાડો આવે છે. ગામ આગળ આવ્યા એટલે નાસિક જેવાંજ અહીં આ પણ ગોરભોકો, નામાવળી લઈ યાત્રાળુઓને પુજા પરજ કરે છે. અને જોની પાસે યાત્રાળુઓના પુર્વજોના નામ નીકળે છે.

તેઓ તેને તેમનો ગૌર માનેછે. યાત્રાળુઓને મ્યુનિસિપાલિટીને દર માણસ દીઠ ચાર આના પ્રમાણે કર આપવો પડેછે જેમદલ રસીદ મળે છે. જેમ જેમ વ્યંમકેશ્વર પાસે આવતું બયછે તેમ તેમ, અને દુરથી વ્યંમકેશ્વરના મંદીર પરનો ધુમટ અને ક્ષેત્રમાંના ધરો જાણાયછે ત્યારે દરેક યાત્રાળુઓને આનંદ થાયછે. હવે આપણે ક્ષેત્રમાં ગયા પછી ગોદાવરીનું દર્શન થતાં પહેલા વંદન માર્જનાદિ કરશું વગેરે વિચારમાં તે તલીન થઇ બયછે. વ્યંમકમાં ગોદાવરીના પ્રવાહ વહેતો નથી. વંદન માર્જન વગેરે કરવાની ભાવનાથી પ્રેરીત થએલાં યાત્રાળુઓને, ગોદાવરીનો પ્રવાહ જ્યારે નજરે પડતો નથી ત્યારે તેઓ તદન ત્રીરાસ થઈ બયછે, અને સાથે આવેલા ગૌરને તે મંબધી ભત ભતનાં પ્રરો પુછી તદન કાયર કહેછે. પછી ગમી તેમ દરીને ગૌર યાત્રાળુઓના મનનું સમાધાન કરેછે.

ઇતિહાસીક માહિતી—સુમારે પાંચશો વર્ષ આગાઉ એટલે ત્રિંબકમાં વસતી થવા આગાઉ આ જંગલમાંનું એક બયાનક ઠેકાણું હતું આ ઠેકાણે આવનારા યાત્રાળુઓ અંજનનેરી ગામ પહેલાં ઉતરતાં, અને ત્યાંથી સાથે ભોમીયો લઇ તેઓ ભત્રા કરવા, અને દેવદર્શન કરવા ત્રિંબક જતા હતાં. પછી પાછાં તેઓ અંજનનેરી આવી રહેતાં. એવું કહેવામાં આવેછે કે ત્રિંબક અને નાસિક ( ઈ. સ. ૧૨૭૧—૧૩૦૮ ) દેવગીરી માં પાંચમાં શાદવ ગમમંદ્રના ભાઈ એટલે ગોળી રાબળના તાપામાં હતા. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના મુઝલમાની ઇતિહાસમાં નાસિકની સાથે ત્રિંબકનો ઉલ્લેખ પણ મળેછે અને હજુ સુધી નાસિક—ત્રિંબક એમ ખાસવાનો વહીવટ ચાલુછે. દીલ્હીના શહાબન ખાદશાહના અમલના ત્રીજા વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં ત્રિંબકનો ઉલ્લેખ છે. અને આજ વખતે તેને નાસિક, ત્રિંબક અને સંગમનેર આ ત્રણ ગામો લેવા સાફ લરકર મોકલ્યું. ઈ. સ. ૧૬૬૩ માં નિઝામશાહીના અહમદનગર અથવા ત્રિં

બકના કીલ્લેદારે માગણીની સત્તા કબ્જા કરી. ઈ. સ. ૧૬૬૫ માં જુનર, નાસિક અને ત્રિંબક અને સંગમનેર આ સ્થળોએ લશ્કર મોકલ્યું. માહુલીનીદાર પછી ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં શહાજી ભોંસલેએ સેનાપતી ખાન ઇમામને ત્રિંબક, ત્રિંગલવાડી, હરીચંદ્રગઢ અને ખીખા કેરલા ઠેકાણે આપવાનાં કબ્જા કર્યાં. ઓરંગઝાબદના સંગમનેર પ્રાંતમાં ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં ત્રિંબક હતું. ઓર્મના હસ્તલેખમાં ત્રિંબક અને ગોદાવરી નદી સંબંધી ઉલ્લેખ છે. સને ૧૬૮૨ ના સાલમાં ઓરંગઝેબને ઓરંગઝાબદનો સેનાપતી ગોદાવરીની પુર્વે નાસિક ત્રિંબક આવ્યો. અને ૧૬૮૪ ના સાલમાં સંબાજીના સેનાપતી પૈકી એકજણ પોતાના ફોજ સાથે નાસિક ત્રિંબક આવ્યો; કારણ તેની એવી હચ્છા હતી કે દરવર્ષે એક વખત પણ દરેક મરાઠાએ નાસિક ત્રિંબકમાં જ રહીને ગંગારનાત કરવું. ઈ. સ. ૧૭૧૬ માં શાહુએ માગણી પાસે તેને ત્રિંબક આપવા સાડે માંગણી કરી; પણ તેણી માગણી સ્વીકારી નહી. ત્રિંબક ઇ. સ. ૧૭૨૦ સુધી માગણીના તાખામાં હતું; અને તે વખતેજ સર્વ ખાનદેઝ પ્રાંત સાથે તે નિત્રામ પાસે ગયું. સને ૧૭૩૦ ની સાલમાં કોળી રાજાએ ત્રિંબક પોતાને કબ્જે કર્યું પણ નિત્રામ તે પાછું લઈ લીધું, અને ઇ. સ. ૧૭૭૨ સુધી તે તેનાં તાખામાં હતું. તેજ વર્ષે તે મરાઠા સેનાપતીએ લીધું. ઈ. સ. ૧૭૯૭ માં માધવરાવ પેશવાએ પોતાના કાકા રઘુનાથરાવને જે મુલકો આપવાના કબ્જા કર્યા હતા તેમાં ત્રિંબકનો સમાવેશ થતો હતો. પેશવાની કારકીર્દીમાં આ ઠેકાણાને ધણુંજ મહત્વ આપી અહીં દેવાલયો, તીર્થો વગેરે બાંધવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં મરાઠા હકતરમાના મહાસુદના ખરડાપરથી એમ માલમ પડે છે કે તે વખતે સંગમનેર જિલ્લામાં ત્રિંબક એ તાલુકાનું ઠેકાણું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં ત્રિંબક એ અંગરેજ સરકારના તાખામાં આવ્યું.

અહીં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં થઈ અને



સને ૧૮૮૬-૮૭ સાલથી યાત્રાળુઓ પાસેથી કર લેવાની સરૂઆત થઈ. ગામમાં પોસ્ટ અને તાર ઓરીસ છે. મ્યુનિસિપાલિટીની છોકરા છોકરીઓની સ્કૂલો છે. અહીં વધારે વસ્તી બીજાકુ વ્રાહ્મણોની છે. ગામમાં દવાખાનું, પોલીસ ઠાણું, હોઈ સંસ્કૃત પાઠશાળા, વેદશાળા, પુસ્તકાલય વગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગી સંસ્થાઓ છે.

આ ક્ષેત્રની વસ્તી ડુંગરની તળેટી પાસે છે. લોકવસ્તી મુમારે ૩૫૦૦ છે. ક્ષેત્રમાનાં ઘણાં ખરા લોકો તળાવનુંજ પાણી પીએછે. તળાવ શિવાય પીવા લાયક પાણીના ઠેકાણું જોઈએ તો કુશાવર્ત પાસે આવેલો કેતકી કુવો, ગંગાલય પાસે આવેલો ઠાકુર કુવો, અને અંબકેશ્વરના દેવળમાં આવેલું અમૃતકુંડ છે.

કુશાવર્ત તીર્થથી અંતરે ગોતમાલય પર્વતના ગંગાની બે તરફ હેમાડપંત નામના શિલ્પશાસ્ત્રીએ ધાટુ બાંધ્યા છે. ગંગાનો પ્રવાહ વચ્ચે ગુપ્ત થઈ ચાર પાંચ માઇલ પર ચક્રતીર્થથી પાછો પ્રગટ થાયછે.

અહીં જે બ્રહ્મગિરી નામનો પર્વત છે તેમાંથી ગોદાવરી, અહિલ્યા, વૈતરણા અને પશ્ચીમ વહેતી ગંગા એવી ચાર નદીની ઉત્પત્તિ છે. અહિલ્યા નદી ગોદાવરીને ગામ આગળ મળે છે અને પશ્ચીમ તરફ વહેતી ગંગા ગોદાવરીને ચક્રતીર્થ આગળ મળી. ગોદાવરી પુર્વ તરફ વહેતી વહેતી બંગાલાના ઉપસાગરમાં મળી. વૈતરણા નદી દક્ષિણતરફ વહેતી હોઈ ઠાણાજિલામાં તે આગળ સમુદ્રને મળેછે.

પુરાણીક હકીકત—ત્રિંબક એ ખાર જ્યોતિર્લિંગ પૈકીમાં અંબકેશ્વર એક પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્લિંગ છે. આ જ્યોતિર્લિંગને ત્રિંબક એટલે ત્રિનેત્ર કહેછે. કારણ અહીં જળાધારીમાંથી ત્રણ જિંભો દેખાયછે તે નેત્ર

૬૫ છે. તથોતિર્લીંગના દર્શનનું પ્રાણીય પુણ્ય છે એવું પુરાણમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

એક દીવસ 'બ્રહ્મદેવને એમ લાગ્યું કે હું અધામાં મૃદુ હોઈ શીવનો મહીમાં હું એકલિંગ બાળુ છું આ તેનો અહંકાર વીખણને સહન ન થવાથી તેણે કહ્યું કે બાળુ! ભારે તપ કર્યું તો પણ મને શંકરના મહાત્મનું જ્ઞાન થતું નથી; તો પછી બ્રહ્મદેવને તે શીરીતે યાચ? પછી બંન્ને વચ્ચે એવું કંઈ કે, શિવના મસ્તકનો શોધ બ્રહ્મદેવે કરવો અને વીખણએ શીવના પગનો શોધ કરવો આ પ્રમાણે ધણા કાળ સુધી બંન્નેએ ધણા યત્ન કર્યો પણ પત્તો લાગ્યો નહીં, ત્યારે 'બ્રહ્મદેવે કેવડાનું કુહા અને ગાય નિર્માણ કરી ખોટી સાક્ષી આપવા માટે તેમને સમભવ્યા અને સુરલોકમાં આવી કહ્યું કે શીવના મસ્તકપર ગાયના દુધનો અભીષેક કરી કેવડાનું કુહા ચઢાવી પુજા કરી. વીખણએ સ્પષ્ટ કહ્યું કે મને પગનો શોધ લાગ્યો નહીં તો પછી પગના દર્શન તે ક્યાંથી યાચ? આ પ્રમાણે બંન્નેનું ભાષણ સાંભળી ઈંદ્ર વગેરે દેવો શંકા શીળ થઈ તેનો ખુલાસો કરવા સારું તે મને શીવલોકમાં ગયા. ત્યાં શંકરે 'બ્રહ્મદેવનું કંપટ બણી તેને આપ આપ્યો કે " તું બુલોકમાં અપુણ્ય થઈશ " સાક્ષી આપનાર કેવડાના કુહાને શંકરની પુજામાં લેવામાં આવશે નહીં; અને ગાય હંમેશા મુખથી અપવિત્ર થશે. આ શંકરનો આપ સાંભળી બ્રહ્મદેવે શંકરને આપ આપ્યો કે, ' તું બુલોકમાં પર્વત થઈ રહીશ ' તે આપ મુજબ શંકર બુલોકમાં પર્વત થઈ પડ્યા. ને પર્વત ને અંબક ગીરી કહેવામાં આવે છે.

કેટલાક કાળ પછી 'બ્રહ્મદેવે 'બ્રહ્મગીરી' પર આવી શંકરનું આરાધન કર્યું તેથી શંકરે પ્રસન્ન થઈ તેને વરદાન આપ્યું કે " હું તારું નામ ધારણ કરીને આ ઠેકાણે અબેદ ભાવથી રહીશ " આ કારણથી આ પર્વત ને અંબકાખ્યગીરી ન કહેતાં 'બ્રહ્મગીરી' કહેવામાં આવ્યું. આ 'બ્રહ્મગીરી'

ને પાંચ શીખરો છે જેના નામો સદોલ્ખાત, વામદેવ, અધોર, તત્પુર અને દશાન બ્રહ્મગીરી છે. ઈશાન બ્રહ્મગીરીના પવિત્ર દર્શનથી મહા પાપનો નાશ થાય છે.

### ક્ષેત્રમાંના તીર્થો.

કુશાવર્ત તીર્થ—આ ક્ષેત્ર વસ્તીના મધ્ય ભાગમાં છે. ગોતમ રૂપીએ ગંગાને દર્ભથી અટકાવી, તેથી તેનું કુશાવર્ત નામ પડ્યું. આ કુશાવર્તનું કુંડ શ્રીમંત હોળકર સરકારના ફાણીસ રાવજી મહાદેવ પાર નેરકરે ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં ખાંધુ, જેથી તેને સાત લાખ રૂપીઆ ખચ થયો એમ કહેવાય છે. કુશાવર્તની આસપાસ ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણે એવી ત્રણ બાળુએ આવરા બંધાવ્યા છે. અને આ એવરાન આર ખુણાપર આર દેવાલયો છે. તે શીવાય ફેટલાંક નાના નાના દેવેલો.

દરેક સોમવારે તીળ પહોરે શ્રી વ્યંબકેશ્વરનો પાંચમુખી મો નાનો મુખવટો પાલખીમાં ખેસાડી ઘણી ધામધુમથી કુશાવર્તપર નવ ડાવવા લઈ જાય છે. પશ્ચિમ ઘાટપર દેવને નવડાવે છે. તે વખતે ફેટલીક સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો દેવને નવડાવે છે તે વખતે પોતે નહાય છે ઘણા લોક પાસેના પગથીયાંપર ખેમે છે, અને સ્ત્રીઓ આવરાની વચ્ચે ખેમે છે. દેવની પુજાનો વખત ઘણોજ રમણીય દેખાય છે. પુજા, અન્ન વગેરે પુરૂં થયા પછી દેવને પાલખીમાં ખેસાડી પાછા ધામધુમથી લાં છે. વ્યંબકેશ્વરમાં આવનાર યાત્રાળુઓ બધી ક્રીયા વગેરે આજ તીથ પર કરે છે. સ્નાન, દાન, આર્ધ વગેરે કર્મો કરવાનું કુશાવર્ત તીર્થ એ ઘણુંજ પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવ્યું છે.

કતખળ તીર્થ—આ કુશાવર્ત તીર્થની પુર્વ બાળુએ છે. આ તીર્થ વિષ્ણુ મહાદેવ ગરેએ ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં સુમારે નવ હજાર રૂપીઆ

આ તીર્થની દક્ષિણે આવેલું કંચન તીર્થ આજ વખતે બાંધ્યું.  
આમાં શુદ્ધના અને કનખળ તીર્થમાં બ્રાહ્મણો પિંડ નાખવાનો વહીવટ છે.

ગંગાદાર—બ્રહ્મગિરી પર્વતની ઉપરની તલેટીમાં આ સ્થાન છે.  
અહીં જવા સારું પર્વતનો ધણો ચઢાવ ચઢવો પડે છે. ગંગાનું મુળ  
સ્થાન ( ઉત્પત્તિસ્થાન ) અહીં હોવાથી આને ગંગાદાર કહેવામાં આવે છે.  
ત્યાં એક ગંગાની મુર્તિ બેમાડીને નાનું દેવળ બાંધવામાં આવ્યું છે, અને  
તેની આગળ ગાંધનું મુખ બનાવ્યું છે. તે મુખમાંથી પ્રવાહ આવી  
આગળના કુંડમાં પડે છે. ગંગાદાર જવા સારું મુંબઈના લોહાણા કોમના  
શેઠ હંસરાજ કરમસી એ સુમારે ચાળીશ હજાર રૂપિયા ખર્ચીને લગ-  
ભગ સાતસો પચાસ પથરના પગથીયાં બાંધ્યાં. ગંગાદાર આગળ  
આવેલું પાણીનું કુંડ ઘણું નાનું હોવાથી તેમાં નહાવાની સગવડ નથી,  
અને તેમાં પાણી ઘણું થંડું હોય છે. અહીંથી પાંચેજ વગર તીર્થ છે.  
આ ઠેકાણે સ્નાન કરવાની સારી સગવડ છે. આ તીર્થની ઉત્તરે કોલાં-  
બીકા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ દેવીની મુર્તિ છે. ફરેક વર્ષે નવરાત્રના દીવ-  
સોમાં સંસ્થાનમાંથી આ દેવીનો ઉત્સવ કરે છે. ગંગાદારમાં ઘણાંજ  
વાંદરાઓ છે. તેથી જનરાઓએ તેમની સાથે તેમના સારું ચણા  
વગેરે લઈ જઈ તેમને નાખવું એટલે હળ કરતાં નથી. ફરાળનું પોટલું  
અગર ડાંખો ગાયે લીધેલો હોય તો ખરાબર સંભાળવો નહીં તો હુલ્લે  
થવાથી વાંદરા તે ક્યારેક લઈ જશે તેનો ખતો પણુ લાગશે નહીં. આજ  
હુંગરના સુપાટ મેદાનપર ઉત્તર તરફ એકસો આઠ બીંગ પથરમાં કોતરે  
લેલાં છે; તે શીવાય ખડકમાં કોતરેલી બીજી તેવીસ ગુંફા છે. તે પૈકી  
એકને ગેરખનાયની ગુંફા કહે છે. તેમાં ગેરખનાયની મુર્તિ છે. અને  
ત્યાંજ એક કાનફાટી ગાસાઈ હોય છે.

ગંગાદારના અર્ધા પગથીયાં ચઢી ગયા પછી જમણી બાજુએ  
રામ લક્ષ્મણ તીર્થ અને રામનું મંદીર આવે છે. રામતીર્થની સામે

હમરાના ઝાડની નીચેથી ગંગાનો પ્રવાહ વહેતો આવી તે રામતીર્થને મળે છે. આ તીર્થ અને મંદીર ગોપાળરાવ ધાનેરી સુમારે અઢી હજાર રૂપીઆ ખર્ચ કરી ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં બંધાવ્યા એમ કહેવાય છે. અર્ધી પર્વતીયાં ચઢી ગયાં પછી આરામ લેવાનું સારું સ્થળ છે.

ખિલ્વતીર્થ—આ ઉત્તરે નીલ પર્વતની સપાટી પર છે. આ ધણું માટું હોય ગોળ આકારનું છે. નારાયણ વિનાયક ગોમટેએ આ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં સુમારે પાંચ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ કરી બંધાવ્યું. આનું પાણી ધણું જ હાર છે. આ તીર્થની પાસે વ્યંખકેરવરને ચઢાવવાના કુલોને બાળ છે. અને તે સારું આ તીર્થના પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સામે ખિલ્વકેરવરનું સ્થાન છે.

નીલપર્વત—ગામની ઉત્તરે પાસેજ અર્ધી માઇલ પર આ એક નાની ટેકરી છે. પર્વત પર ચઢી જવાસાર મુખ્યત્વે એક કપોળ વેપારીએ સુમારે સોળ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ કરીને ૧૫૦ પગથીયાં સને ૧૮૫૮ ની શાલમાં બંધાવ્યાં. પર્વત પર અહીં પાણી ગોસાઈનો એક આખાડો છે અને નિલાંબિકા દેવીનું એક પ્રસિદ્ધ મંદીર છે. નવગાવના નવ દીવસ દેવીનો ઉત્સવ સંસ્થાનમાંથી થાય છે. ઉત્સવના દીવસે ક્ષેત્રના શેઠો સ્ત્રી પૂરેણી દર્શન કરવા સારું ગરદી હોય છે. દેવીનો મુગટ હોઈ, તેનો ચહેરો ભવ્ય છે. મંદીરના પશ્ચીમ ભાગમાં થોડા ચઢાવ પર ગોસાઈનું જોવા લાયક એક દત્તમંદીર છે. તેની પેલી બાજુએ નીલકંઠેરવરનું દેવળ છે. આ ટેકરીથી સામેનો દુરનો દેખાવ ધણાજ રમણીય લાગે છે.

પ્રયાગતીર્થ—આ ક્ષેત્રથી બે માઇલ છે. પહેલા ક્ષેત્રમાં આવનાર યાત્રાળુએને આ નજરે જોવામાં આવે છે. આ તીર્થ ધર્મતીર્થ અને દાનશુર અહિંસાપાલ હોલકરે પચાસ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ કરી ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં બંધાવ્યું. શિવાય તેની પાસેજ ગોસાઈ શેઠોને રહેવા સારું

મઠ બાંધેલા હોય તેમનો નીર્વાહ થવા સાર ઉપજ પાલુ કરી આપી છે. આ મઠને અખારો કહે છે. આ ઠેકાણે સિદ્ધસ્થમાં ગંગાના સ્નાન કરવા સાર ગોંસાઈ થોડોનો મોટો મેળો બરાવ છે.

ઈંદ્રીય—આ તીર્થ કુશાવર્તની પુર્વે, પાસેજ છે. વિષ્ણુ મહાદેવ ગદ્રેએ ઈ. સ. ૧૭૮૮ ની શરૂઆતમાં જે વખતે ઈંદ્રેશ્વરનું દેવળ બાંધાવ્યું તેજ વખતે આ પાલુ સાથે બાંધાવ્યું. આ તીર્થનું બાંધકામ ધણું સારું છે, પરંતુ આનું પાણી સારું નથી. આ તીર્થની સામેજ હંદ્રેશ્વરનું દેવળ છે.

બલ્લાળ તીર્થ—આ બલ્લાળેશ્વર નજદીક હોય શ્રીમંત રધુનાથરાવ પેશવાએ ત્રીશ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ કરી ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં બાંધાવ્યું.

ગંગાસાગર અથવા ગંગાલય—આ નામનું એક તળાવ છે. આ ગામની પશ્ચીમ બાજુ તરફ હોઈ તેની પેલી બાજુએ લોકની વરતી નથી આ તળાવ બાંધાવ્યું મોટું છે. પરંતુ અંદરનું પાણી પીવાલાયક નથી. હાલમાં આ તળાવનું પાણી ગામલોકો અને યાત્રાળુઓ કપડાં ધોવામાં વાપરે છે. આનું બાંધકામ નારોશંકર રાજે બહાદુરે પોણે લાખ રૂપીઆ ખર્ચી દ્યું.

ગૌતમીલય—રામેશ્વરના દેવળ પાસે ઉપર પ્રમુખેજ એક મોટું દેવળ છે. આની પાસે ગૌતમી લોકો કપડા ધોવા સારુ તેના સારો ઉપયોગ કરે છે. આ તળાવનું પાણી પીવાલાયક નથી. આની બાંધણી સારી અને મજબૂત છે. આ તળાવના કાંઠે ગૌતમેશ્વરનું દેવળ છે. શિવાય આ ઠેકાણે દેવના ઉપોગમાં આવનારા કુલોતો બગીચો છે. તે બાગને આ તળાવનું પાણી ધણું જ ઉપોગમાં આવે છે.

વિષ્ણુબાનું તળાવ—આ ગામની દક્ષિણે અહિયા નદીના કાંઠે

છે. આ તળાવનું પાણી સારે હોવાને લીધે ગામના ઘણા ખરા ભોડો તે પીવામાં વાપરે છે. ગામમાં હાલમાં જે પાણીના તળાવ, બંધારા, કુવો છે, તે સર્વેમાં આનો પડેલો નંખર લાગે છે. આ તળાવમાં કપડાં ધોવા, સ્નાન કરવું વગેરે બંધ કરેલ છે. જીવંતરના નારોપંત આમડેકર એમના કાસ્તુન વિચાજીપંત કેળકર એમની નજર હેઠળ આ તળાવનું બાંધકામ થયેલ હોવાથી તેનું નામ વિચાજીનું તળાવ એમ પડ્યું. આ તળાવ ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં બંધાવ્યું; અને તે બંધવા સાર સુમારે પચીસ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ થયો.

માતીતળાવ—આ ગીલગંગાની પેલી બાજુએ છે. માતીભાઈ ચાધરીએ સ્તર હજાર રૂપીઆ ખર્ચી ઈ. સ. ૧૭૯૦ માં તે બંધાવ્યું.

આ ચિવાવ મુકુંદ તીર્થ એ મહામારી સામે, અને મતકણિકા તીર્થ એ દિક્ષીતના ઘરની સામે છે.

## ક્ષેત્રમાંના દેવસ્થાનો.

શ્રીચંબકેશ્વરનું દેવળ:—આ ક્ષેત્રમાં આ મુખ્ય દેવસ્થાન છે. આ દેવળનું કામ જીતી શીલ્પ પદ્મતીનું છે. સાધારણ વચગાળે ચંબકેશ્વરનું દેવળ પુર્વાભિમુખી હોઈ તેની ફરતે મજામુત ઢાટ છે; એની તેની ચારે બાજુએ દરવાજા છે. દેવળની ફરતે ફરસબંદી પૂલ્લું ચોગાન છે. ઉત્તર તરફના દરવાજાને મોટા હોઈ ત્યાં નગારખાનું છે. પુર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તર આ દીશામાં આવેલાં દરવાજામાંથી દેવળમાં જવાય છે. સામે સભામંડપ છે, દેવળની આંદર નાની નાની ડેરીમાં સુંદર અઢસેરવ વગેરેની મુર્તિઆ બેસાડેલી છે.

મુખ્ય મંદીરમાં વચગાળે જળાધારી છે. બીજે ઠેકાણે જે પ્રમાણે જળાધારીમાં લોગ બેસાડેલાં છે તે પ્રમાણે અહીં નથી. જળાધારીમાં

સુમારે ઘોડા ભરાય તેટલું પાણી રહે એવા ખાડો છે; અને તેની તળીયે ત્રણ સોપારીઓ મહાય એવા આકારના ઘસા, વિખડુ અને મહેશ આ નામના લીંગો છે; એમ કહેવાય છે. આ લીંગોની ઉપરની બાજુએ ગંગાના પાણીનો મૂકમ પ્રવાહ હંમેશા વહે છે, તેથી ખાડો ત્યારે જોઈએ તે વખતે બીનોજ જોવામાં આવે છે. ત્યારે ફાટમાંથી તે પ્રવાહ આવે છે ત્યારે તેમાંથી એક ભતનો અવાજ થાય છે, તેને મિઘનાદ એમ કહે છે.

આ દેવળનું બાંધકામ નાનાસાહેબ પેશવાની કારકીર્દીમાં શરૂ થઈ ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં તે પુરું થયું. પરંતુ આ બાંધકામ પુરું થવા પહેલાંજ નાનાસાહેબ સ્વર્ગવાસી થયાં. એવું કહેવામાં આવે છે કે આ બાંધકામ સારું સુમારે નવ, દશ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયો.

આ દેવસ્થાનને વારસીક ખાર હબર રૂપીઆની સરકારી નેમલ્યુક છે. દેવળપરનો સોનાનો કળસ અને વ્રજભવ્વજ શ્રીમંત અન્નાસાહેબ વિંચુરકરે કરી આપ્યાં છે. તેનીપર ત્રિશુળ છે. દેવનો એક રતનજડીત મુગટ અને લાકડાનો રથ આ બે વસ્તુ જોવા જેવી છે. મુગટ માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે પહેલાં તે માર્ગસેરના રાખ પાસે હતો તેમની પાસેથી તે મોગલોના વખતમાં દીલ્હી ગયો. ત્યારપછી ત્યાંથી ભાઉ-સાહેબ પેશવા તેને પુણામાં લાવ્યા. અને આ દેવસ્થાનને અર્પણ કર્યો. આ મુગટપરનું રતનજડીત કામ ધણુંજ જોવા લાયક છે; અને તેને પાણીદાર માતીની કબજી હોવાને લીધે તે અત્યંત શોભાયમાન લાગે છે. બહાર ગામના લોકો તે મુગટ જુએ તેથી તે મુગટ દરેક સોમવારે પાલખીના દીવસે સંસ્થાનના કારભારી તેને બહાર કાઢે છે. બીજી વસ્તુ એટલે દેવસ્થાનને આપેલો લાકડાનો રથ છે. આ રથ શ્રીમંત અન્નાસાહેબ વિંચુરકરે ખાર હબર રૂપીઆ ખર્ચ કરી ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં દેવસ્થાનને અર્પણ કર્યો. તે વરસથી શ્રી. વિંચુરકર દરેક વરસે પોતા-



ના ખરચથીજ રથોત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવ કાર્તીકી પુનેમે હોય છે. તે વખતથીજ ત્યાં રથોત્સવ સારૂં યાત્રાળુ ઓ આપવા લાગ્યા છે. ઉત્સવના દીવસે શ્રી ત્રિંચકેશ્વરનો પંચવટી સોનાનો મુખવટો અને તેનીપર રત્નજડીત મુગટ પહેરાવી ત્રિંચકેશ્વરની મુર્તિને મોટી ધામધુમથી પાલખીમાં બેસાડી સ્નાન માટે કુશાવર્તપર લાવે છે. તે વખતે બધી વ્યવસ્થા સંસ્થાનિક પંધતીની હોય છે. તેથી આ વરઘોડાનો ઠાઠ ઘણોજ જોવા લાયક થાય છે.

દેવસ્થાનનો કારભાર જોગજેકરે કુટુંબ કરે છે અને તે હાલમાં રાવ-સાહેબ માધવરાવ નારાયણ જોગજેકર કરે છે. તેમનાં કુટુંબમાંનાં એક પુર્વજોએ ત્રિંચકનો કીસ્સો પેશવાને મેળવી આપવાના કામમાં મદદ કરી હતી તેથી તેને તજોગાવની બગીચી મળી. જે હજી સુધી તેમના તાપ્તામાં છે. જોગજેકરે દેવસ્થાનની વ્યવસ્થા સારી રાખી છે. દેવસ્થાનને એકંદરે ૬૦ થી ૭૦ માણસોનો રજવાડો સરંભમ છે.

શ્રી ત્રિંચકેશ્વરના મુખવટા બે છે. જેમાં એક ચાંદીનો એકમુખી છે અને બીજો સોનાનો પાંચ મુખી છે. એકમુખી ચાંદીનો મુખવટો ત્રીકાળ પુજા વખતે ઉપયોગમાં લાવે છે. આ મુખવટો પારહાણેના ગુજર જ્ઞાતીના શ્રીમંત વાણીઆ ગુલાબદાસ એમને તૈયાર કરાવી દેવસ્થાનને આપ્યો. સોનાનો મુખવટો દરેક સોમવારે પાલખીના વખતે અને ખાસ પ્રસંગે કાઢવામાં આવે છે. પંચમુખી સોનાનો મુખવટો જે હાલમાં છે, તે સારું એમ કહેવામાં આવે છે કે જે પહેલાં મુગટ હતો, તે યશવંતરાવ હોળકરે પેશવાનાં પ્રાંતમાં લુટફાટ કરતી વખતે લીધો. આગળ રાવખાજીએ ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં તુંગારાનું ઉત્પન્ન જપ્ત કર્યું અને જપ્ત કરેલી ઉત્પન્નમાંથી ખર્ચ કરી આ નવો મુખવટો કરી આપ્યો.

મહાશિવરાત્રી, વૈકુંઠ અવુર્દશી અને ગ્રહજીના વખતે મહાપુજા થાય છે. મહાશિવરાત્રીના દીવસે અહીં મોટી યાત્રા ભરાય છે.

શ્રી કૃષ્ણમંદીર—આ કુશાવર્ત તીર્થની પાછલી બાજુએ છે. આ મંદીર મુ'બઈના શિવયા નામના એક વેપારીએ ઈ. સ. ૧૬૦૨ માં લગભગ આઠ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ કરી બંધાવ્યું. મંદીરના અંદરની મુર્તિઓ સફેદ પથ્થરની અને નવા ઘાટની છે. દરસાલ જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કરવામાં આવે છે. આ દેવસ્થાનની વ્યવસ્થા યજ્ઞુ:શાખીય મંડળીના હાથમાં હોઈ તે ઠીક છે.

શ્રી ગંગામંદીર—કુશાવર્ત તીર્થની ઉત્તર તરફ આવેલી, ઓર-ડીની પેટી તરફ એક પતરાનું નાનું મંદીર છે. અંદર સફેદ પથ્થરની ગંગાની મુર્તિ હોઈ પ્રેક્ષણીય છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં કેટલાક જણાઓએ ઉધરાણું એકઠું કરી આ મંદીર બંધાવ્યું. દરવરસે દસરાનિમીત્તે મહા મહીનામાં ગંગાનો અહીં દસ દીવસ ઉત્સવ થાય છે. આ પણ મંદીરની વ્યવસ્થા યજ્ઞુ:સાંખીય મંડળીના હાથથી થાય છે. આ મંદીરને કેટલાક ધર્મીયોં લોકોએ ધણી ખરી ઉપોગી વસ્તુઓ અર્પણ કરી છે.

પરશુરામ મંદીર—જેવી રીતે યજ્ઞુ:શાખીય મંડળીએ ઉધરાણું કરી કૃષ્ણમંદીર અને ગંગા મંદીર બંધાવ્યા છે તેવીજ રીતે ઉધરાણું એકઠું કરી ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં અહીંની કોંકણરથ મંડળીએ સાર્વજનિક ઉધરા-ણીથી આ મંદીર બંધાવ્યું છે. અંદરની સફેદ પથ્થરની પરશુરામની મુર્તિ ધણીજ સારી અને જોવા લાયક છે. શિવાય નીચેની બાજુએ કાળા પથ્થરની બેઠા ઘાટની સારી નારાયણની મુર્તિ છે. આ દેવસ્થાનને જગ્ગાર સંસ્થાનના કે. શ્રીમંત પતંગ શાહએ ઇ. સ. ૧૮૭૯ થી દરસાલ સો રૂપીઆની નેમણૂક કરી આપી છે. વૈશાખ મહીનામાં પરશુરામ જ-યંતીનો ઉત્સવ હોય છે. આ મંદીરમાં હિરણ્યકેશીય વેદશાળા છે. મંદીરની વ્યવસ્થા સારી છે.

શ્રીરામ મંદીર—આ મંદીર પરશુરામ મંદીરની ઉત્તરે થોડે દુર છે. યજ્ઞુવેદી, કોંકણરથ મંડળી પ્રમાણેજ દેશરથ ઋગ્વેદી મંડળીએ

પોતપોતામાં ઉધરાણું કરી બંધાવ્યું છે. મંદીરમાં રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા એવી ત્રણ પથ્થરની મુર્તિઓ હોઈ તે ધણીજ રમણીય છે. દેવસ્થાનનો ખર્ચ પોતપોતામાં કરાવી કરે છે. ચૈત્ર મહીનામાં આ મંદીરમાં રામનવમીનો ઉત્સવ હોય છે. સંસ્થાનના માજી કારભારી કે. નારાયણરાવ તાત્યા સાહેબ જોગજેકરે આ મંદીરને એક નાનો રથ અર્પણ કર્યો છે.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદીર—આ મંદીર ગંગાનદીના કાંઠે લાકડાના પુલની સામે હોઈ છેક નાકાપર છે. જુની દંમારત પાડી તે ઠેકાણે હાલનું મંદીર મુખ્યર્થની ભાડીયા કોમની બાહ્યે બંધાવ્યું છે. આ મંદીરની વ્યવસ્થા તે બાહ્યના ઉપાધ્યા દેવકુટે પાસે છે.

નિવ્રતીનાથનું મંદીર—આ ગંગાસાગર તળાવની પાસેજ છે.

શ્રી શાનેશ્વર મહારાજના વડીલ બંધુ નિવ્રતીનાથ મહારાજની અહીં સમાધી છે. આ મહાન સાધુ હોઈ 'વ્રહ્મનિષ્ઠ હતા. સમાધીપર આ વેલું મંદીર જોગજેકર એમના એક લક્ષ્મણલાલ નામના સિપાઈએ બંધાવ્યું છે, અને ફરતી ધર્મશાળા અને સામેનાં સભામંડપ વારકરી મંડળે બાંધ્યા છે. નિવ્રતીનાથની પુણ્યતીથીના દીવસે એટલે પોષ વદ અગીયારસે અહીં મોટી યાત્રા ભરાય છે. આ વખતે વારકરી પંથની સર્વ સંત મંડળી આવે છે. બીજે દીવસે એટલે બારસે વરધોડો નીકળે છે.

અંબકમાં વસ્તી હોવા પહેલાં સાતસે વર્ષ અગાઉ આ મંદીર એક સાધુએ શોધી કાઢ્યું હતું. આ સમાધી સામેજ 'વ્રહ્માનંદ સ્વામીની સમાધી છે.

કોલો—આ ડુંગરનો કોલો છે. એ સમુદ્ર સપાટીથી ૪૨૪૮ ફુટ ઉંચો અને ગામની સપાટીથી ૧૮૦૦ ફુટ ઉંચો છે. આ ધણી કરી હમણાં ભાંગેલ હાલતમાં છે. ઉપર ચઢ્યા પછી સપાટી લાગે છે. મુળ ગંગાનું ઠેકાણું ઉપર છે.

કરાંચીના બાલચંદ જસોદાનંદ ભંભાણી નામનાં એક શ્રીમંત વેપારીએ ઉપર મુળ ગંગાતરફ જવા સારું ધણું ખર્ચ કરી પગથીઆં ખાંધી સારો રસ્તો કર્યો છે. આ કારણથી ચઢવાનો રસ્તો સુગમ હોવાથી ઘણા યાત્રાળુઓ અહીં જાય છે. તેની સામે એક કુંડ છે. તેનું પાણી ધણું જ થંડું હોઈ પીવામાં મીઠું લાગે છે. તેની પર વ્યંબકેરવરનું દેવળ છે અને બાજુએ ચોરડીઓ છે. દેવાલય કીસ્તાના છેક કાંઠે છે. એક તરફ દેવળની ભીંત, બીજી તરફ તુટી ગયેલા ઉંડો કરો અને વચમાં ચાલવાને ધણોજ સંકડો એવો રસ્તો હોઈ પ્રદક્ષિણા ફરવી અતીશય જોખમકારક છે. પ્રદક્ષિણા ફરતી વખતે સામે જોઈ સંભાળીને ચાલવું પડે છે, નહીં તો આમ તેમ જોવાથી કદાચ નજર ચુકવાનો સંભવ છે. આ ઠેકાણેથી સામેનો દેખાવ ધણોજ રમણીય દેખાય છે. આ દેવળની ઉપરની બાજુએ પાસેજ ગંગાનું મુળસ્થાન છે તેની પેઢી તરફ જ્યાં શ્રીશંકરે જટા પછાડેલી તે જગ્યા છે. ખડકનો રેશા જેવો કાંપક ભાગ જણાય છે તેને તે શંકરના મસ્તકપરની જટા છે એમ કહેવામાં આવે છે. કીસ્તાપરથી ઉપરને ઉપર એક ભાગના છેડાપરથી બીજા ભાગના છેડાપર જવાય છે. ગંગાદ્વારે આવી આગળ જતાં બંડાર દુર્ગા નામનું ઠેકાણું આવે છે; અને તેની આગળ ઉત્તરે કીસ્તા પુરો થાય છે. તે જગ્યાએ ખડક ફાડીને અગાસી જેવી સપાટી ફેરલ છે. શત્રુઓ સાથે લડતાં ફાવે તેથી જ્યાં ત્યાં મારાત્રી જગ્યા રાખવામાં આવી છે.

ઇતિહાસીક દૃષ્ટીથી જોતાં પહેલાનાં વખતમાં આ કીસ્તા ધણોજ મહત્વનો હતો; પરંતુ હાલમાં તેનો કોટ વગેરે પડી ગયેલ સ્થિતિમાં હોવાથી, અનાજ રાખવાની કોઠી વગેરે, કોઇનો બાકીનો ભાગ ફક્ત હજી સુધી જોવામાં આવે છે.

કેદારેશ્વર—આ કુશાવત્ તીર્થની પાસે હોઈ ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં રાવજી મહાદેવ પારનેરકરે બંધાવ્યું.

ઈંદ્રેશ્વર આ ઇંદ્ર તીર્થની પાસે હોઈ ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં વિષ્ણુ મહાદેવ મંદિરે સુમારે પચાસ હજાર રૂપીઆ ખર્ચી બંધાવ્યું.

વિષ્ણુ મંદીર—આ હેમાડપંતે બાંધેલું હોઈ ત્ર્યંબકેશ્વરના કોટ પાસે છે.

ત્રિસંધેશ્વર—આ ત્ર્યંબકેશ્વરના કોટની બહાર દક્ષિણે હોઈ બા-પુભટ કાલેંકરે બંધાવ્યું.

કંચનેશ્વર—આ કંચન તીર્થ પાસે હોઈ શિવમટ ખરે એ ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં બંધાવ્યું.

બ્રહ્માજી વિનાયકજી મંદીર—આ કુશાવર્તની સામે છે. અને તે રધુનાથરાવ પેશવાએ ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં બંધાવ્યું. તે બાંધવા સારૂ તેને લગભગ ત્રીસ હજાર રૂપીઆ ખર્ચ થયો.

રામેશ્વર—આ ગૌતમાલય તળાવ પાસે છે અને તે ૧૭૬૨ ના સાલમાં વામન શાસ્ત્રી આડીલકરે બંધાવ્યું.

ગૌતમેશ્વર—આ ગૌતમાલય તળાવ પાસેજ હોઈ નારો દામોદર પંડીતે સાંઠ હજાર રૂપીઆ ખર્ચી બંધાવ્યું.

કાશીવિશ્વેશ્વર—આ જોગજેકરના ધરની સામે હોઈ તે તેમને બંધાવ્યું.

જવરેશ્વર—આ કનખલ તીર્થ પાસે છે. આ ઇ. સ. ૧૭૯૮ માં સપ્તારામ બાપુ બોઝીલે બંધાવ્યું.

સુકુંદેશ્વર—આ મહામારી પાસે છે અને ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં તે ધનશેઠ દરજીએ પંદર હજાર રૂપીઆ ખર્ચ કરી બંધાવ્યું.

ત્રિભુવનેશ્વર—આ કોઠી પાસે હોઈ ૧૭૭૯ ના સાલમાં ધર્મમુર્તી અહ્યાબાઈ હાલકરે તે બાંધ્યું; અને તે બાંધવા સારૂ લગભગ બે હજાર રૂપીઆ ખર્ચ થયો.

ભુવનેશ્વરી—આ ગંગા તળાવની ઉપરની બાજુએ છે.

ઉપર બતાવેલાં સ્થળો શીવાય બીજાં કેટલાંક દેવળો અને દેવો છે.

દર બાર વરસે જે વખતે સિંહરાશીમાં ગુરૂ આવે છે તે વખતે પર્વકાળે આ ક્ષેત્રમાં મોટી ભત્રા ભરાય છે. આ સિંહસ્થ પર્વણીની ભત્રા એક વરસ સુધી સતત ચાલુ રહે છે.

આજ પર્વણીના વખતે ગોદાવરીના સ્નાન સારૂ ગોંસાઈ વેરાગી-એના ઠરાવેલ પ, ૭ અખાડા અઢી આવે છે. આ મંડળી ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાંથી પોતાના સાહિત્ય સાથે જુડતે જુડ ધળ પર્વ સાધવા સારૂ અગાઉથી આવી ઉતરેલા હોય છે.

આ પર્વ લાગવાની વખતે અસંખ્યા આમતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે દરેક અખાડાનું ટોળું ધણા ઠાટમાટથી કુશાવર્ત પર નહાવા બય છે. અને પોતપોતાની ધળ નીચે દરેકજણ નહાઈ આવે છે. પછી સર્વ જુડ પાછું બય છે. તે વખતનો દેખાવ જોરા ત્રાયક હોય છે. વચ્ચે મહાંત અને તેની ફરતે નાના પ્રકારના શંખ, કણ, ભેરી, ઢોલ, રણશોમ, ખંજરી વગેરે વાળ વગાડતાં શિષ્ય મંડળ જોઈ ખરેખર કૈલાસમાંથી પોતાના શીવગણો સાથે શંકરની સ્વામીનોજ થાટ છે કે કેમ ! એવો ક્ષણભર ભાંસ થયાવીના રહેતો નથી. ગોંસાઈ બાવાના બહાર ગામથી આવેલા અખાડા પૈકી કેટલાક પંથના અખાડા અહીંઆ કાયમના હોઈ કેટલાક આ વખતનેજ માટે તૈયાર ફરવામાં આવે છે. બ્રહ્મગીરીની પ્રદક્ષણા ફરવી એ જાતની વિધીનો એક ભાગ છે. આ પ્રદક્ષણા દસ કોસની છે એમ કહે છે. મજબુત માણસને પણ પ્રદક્ષણા ફરવા સારૂ ત્રણ કલાક લાગે છે. સવારના શાંત વખતે પ્રદક્ષણા ફરવા નીકળવું એ સુખકારક અને આનંદદાયક છે, તેથીજ સૂર્યોદય થતાં પહેલાં સ્નાન સંધ્યા વગેરે કુશાવર્ત પર કરી પ્રદક્ષણા ફરવા જવું. કુશાવર્તને જમણી બાજુએ રાખી શ્રી ચંબકેશ્વરના દર્શન કરવાં. પછી શની અને હન.

માનજીના રસ્તે પ્રયાગતીર્થ જવું. આગળ તેને જમણી માથુએ રાખી જુદી જુદી દીશાએથી રસ્તો બદલતાં જઈ બ્રહ્મગીરી પર્વતની પ્રદક્ષણા થઈ શકે છે. છેવટે ફરી ત્ર્યંબકેશ્વરના દર્શન કરી કુશાવર્તને પગે લાગ્યા પછી પ્રદક્ષણા પુરી થઈ એમ સમજવું. પ્રદક્ષણાના રસ્તામાં આવતાં કેટલાંક પવિત્ર સ્થાનો અને તીર્થો, સરસ્વતી, વારી, વૈતરણા, ગૌતમાશ્રમ, બુદ્ધગતીર્થ, નરસિંહતીર્થ, નિલાંખિકા અને મુકુંદતીર્થ આજ છે. મોટી પ્રદક્ષણા હરીહરની હોઈ તે વીસ કોસની છે એમ કહે છે. તેની પ્રદક્ષણા વૈતરણી સુધી સરખીજ છે. બુદ્ધગતીર્થ આવ્યાં પછી પહેલાં પ્રમાણેજ પ્રદક્ષણા પુરી કરવાની છે. ત્યાંથી પ્રદક્ષણાનો રસ્તો બદલાઈને તે નરસિંહતીર્થ આગળ મળે છે. માર્ગમાં આવતા બ્રહ્મ કર્મડગ્ધ તીર્થ અને હરીહર તીર્થ વગેરે છે.

ત્ર્યંબકેશ્વર પ્રીત્યર્થ લીધેલી ખાધા નાગ નારાયણ ખળી અહીં કરવાનો રીવાજ છે.



પ્રોફેસર પં. વિ. પાઠક એને માલીકને માટે જગદીશ્વર છાપખાનામાં છાપ્યું. ગીરગાવ ગાયવાડી ઘર નં. ૬ મુંબઈ.

શંકર ગણેશ ગોવિંદ એમણે મુંબઈ ( દાદર ) માં લેડી જમશદેજીરાઠ આચાર્યાન્ની આશ્રમમાં પ્રસીદ્ધ કર્યું છે.





